

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת יט
תשפ"ה • 2024

המרכז לחקר האשה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אלישע האס, פרופ' אביעד הכהן, פרופ' אמנון אלבק, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות למדן, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן, פרופ' יעל שמש
מזכיר המערכת: ד"ר יצחק פס

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' אביעד הכהן, פרופ' תמר וולף-מוזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' אוריאל סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' דוד רוסקיס, פרופ' איטה שדלצקי ז"ל, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

פרופ' טל אילן, האוניברסיטה החופשית של ברלין
פרופ' שולמית אליצור, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר שרון גבע, מכללת סמינר הקיבוצים, תל אביב
ד"ר ענת ישראלי טרן, המכללה האקדמית אורנים, קריית טבעון
ד"ר קארין נויבורגר טויטו, המרכז האקדמי שלם, ירושלים
ד"ר נטלי ניימרק-גולדברג, הרצליה
פרופ' מרים סקלרץ, מכללת אורות ישראל והמכללה האקדמית חמדת
פרופ' מרגלית שילה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
ד"ר רונית שירן, המכללה האקדמית גורדון, חיפה

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר

הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002

דוא"ל: massehet@gmail.com

כתב העת **מסכת** נוסד ב'מתן, מכון תורני לנשים' לזכרה של אסתר אומן, שהייתה בין תלמידותיו הראשונות. אסתר, שהקדישה את חייה לביתה ולגידול משפחתה, החלה לחבוש את ספסלי בית המדרש בהיותה בת שישים ושתיים, ולראשונה בחייה התעמקה בלימודי תנ"ך, תלמוד ומחשבת ישראל. לאחר שש שנים נפטרה ממחלת הסרטן. קורות חייה מגלמים אולי יותר מכל את מהפכת לימוד התורה לנשים שבדור האחרון.

 **המרכז לחקר
האישה ביהדות**
ע"ש פניה גוטספלד הלר

**הפקולטה
למדעי היהדות**
אוניברסיטת בר־אילן

תוכן העניינים:

עמ' 11	'מעשה אבות סימן לבנים' ונחמה (ליבוביץ) מרים סקלרץ
עמ' 35	חידת תומר דבורה רונית שירן
עמ' 53	בנות רב נחמן טל אילן וענת ישראל
עמ' 79	שירי כלולות לר' משה בן נחמן נין ר' אלעזר בירבי קליר שולמית אליצור

לזכר פרופ' איטה שדלצקי

עמ' 85	קורות חיים ומחקר
עמ' 89	איטה שדלצקי בני ציפר
עמ' 95	פלאי הפלאים הממשיים: דיוקן אישי של שנות חייה המאוחרות של אנה מריה יוקל בירושלים איטה שדלצקי ז"ל
עמ' 107	'שטיח טיבטי': אלזה לסקר שילר וקפקא, נתן זך וגרשם שלום – קשרי קשרים בתרבות היהודית-גרמנית קארין נויבורגר טויטו
עמ' 121	'הסירו דאגה מלבכם': מכתביה של חנה קרמינסקי אל הוריה נטלי ניימרק-גולדברג
עמ' 155	זכרו אותן: חייהן, מותן והנצחתן של אם, בת ודודה בימי ראשית המדינה שרון גבע

עמ' 179

מבט נוסף למעמד האישה כאמצעי בהתבדלות
בין החרדים לחברת הרוב
מרגלית שילה

תקצירים באנגלית

דבר המערכת

[...]

אך תמיד, תמיד עדין ההד
בתוכי,
כאשר אל המזרח, בחיל ורעדה
עצמות הצור היבשות—
עמי,
זועק אל אלהים.

אלזה לסקר-שילר, עמי, תרגום: איטה שדלצקי

את השיר 'עמי' כתבה בצעירותה, בשנת 1905, המשוררת אלזה לסקר-שילר, מן הבולטות והחשובות שביוצרים היהודים יוצאי גרמניה ואחת המשוררות החשובות בגרמניה בכלל, ששנותיה האחרונות היו שנים של נדודים וגלות ובריחה מן האנטישמיות הגואה בארצה. תרגום השיר לעברית הוא אחרון תרגומיה של פרופ' איטה שדלצקי ז"ל, שהייתה חברת מועצת המערכת של 'מסכת' ומהתומכות והאוהדות המסורות ביותר של כתב העת מימיו הראשונים, ונפטרה ב"ג בשבט תשפ"ג (3 בפברואר 2023).

קובץ שמוקדש לזכרה מובא במרכז החוברת, ובו דברים לזכרה ודברים משלה, וכן שני מאמרים העוסקים בקולות מן המרחב היהודי דובר הגרמנית, שהיה עיקר עיסוקה המחקרי של איטה. מובאים בקובץ גם שלושה תרגומים של איטה שדלצקי לשירים של אלזה לסקר-שילר ומסה שכתבה על אחת הדמויות הקרובות אליה ביותר: הסופרת והפסיכואנליטיקאית אנה מריה יוקל.

חוברת יט של מסכת פותחת במאמרה של מרים סקלרץ, העוסק בעיוניה של נחמה ליבוביץ בפרשנותו של הרמב"ן. באמצעות העיון בשיעוריה של נחמה ליבוביץ בשיטתו של הרמב"ן המכונה 'מעשה אבות סימן לבנים' מוליכה המחברת את הקוראים החל מתקופת האבות דרך סוף ימי בית שני וראשית הגלות הגדולה, דרך הרמב"ן בספרד של ימי הביניים, המהרש"א במאה ה-17 בפולין, שהיה הראשון שניסח את הביטוי 'מעשה אבות סימן לבנים' בפירושו לתלמוד הבבלי, ועד לרחוב הצבי בירושלים, לביתה הצנוע של 'מורת הדור' נחמה ליבוביץ, ששאיפתה המרכזית הייתה לראות במעשה האבות דוגמה ומופת לאדם הפרטי ולהנחיל תפיסה זו

לתלמידיה ותלמידותיה הרבים במאה העשרים וממשיכה להוליך את הקוראים בדרך זו גם בימינו אלה באמצעות ספריה.

במכתבה המרגש של נחמה לתלמידיה בשנת תשל"ב, במלאת שלושים שנה למפעל ה'עיונים', היא מודה לתלמידיה ולפותרי גיליונות השאלות שלה לאורך השנים:

הערצתי נתונה לכל אלה אשר כתבו לי בתנאים קשים לאחר עבודה מפרכת, לאנשי מלאכה בסדנאות, לאחיות בתי-חולים, לאנשי קיבוצים ומושבים ולאמהות צעירות ולא כל-כך צעירות המתפנות ללמוד – לאחר שהשכיבו את הילדים, ובמיוחד לחיילים שענו לי בנסיבות שלא אוכל לתאר, החל מן הכותבים ממשמר החופים, ממדבר לוב ומכל מיני אי-שמים ו'בבריגדה' ומן הבאים ברגל בין הפגזה להפגזה מחזית 'נוטרה-דם' – להביא לי תשובה (באשר דואר אינו פועל) במלחמת השחרור, ועד לכותבים לי מן התעלה אף בימי מלחמת ההתשה ומן המארבים ברמה, ומכל העומדים על המשמר בכל גבולות ארצנו.

אני משקיפה ברגשי כבוד ושמחה על פני כל החיל הזה, ותיקים ועולים חדשים, בני כל העדות והגילים עשרות, מאות, אלפים (כן!) הלומדים תורה לשמה, כי לא היו בלמודנו זה לא תעודות ולא בחינות, לא ציונים ולא פרסים, לא נקודות זכות ולא גמול השתלמות, ולא קצוצי מס הכנסה – אלא רק שמחת הלב למי שלומד תורה.

דבריה אלו של נחמה מעניקים לנו חרך הצצה מרחיב לב לעידן שונה כל כך בקיומנו הלאומי, עידן שבו על אף כל אויבינו ומלחמותינו הקשות היו בנו הרבה פחות ציניות ופלגנות והרבה יותר תום ואהבת תורה וידע.

מאמרה של רונית שירן נוגע בדבורה הנביאה מכיוון לא שגרת: מכיוון התומר שתחתיו ישבה. רבות נכתב על עיצוב דמותה של דבורה הנביאה, אך מקום מושבה המיוחד, 'תִּמְרֵי דְבוֹרָה', טרם נדון לעומקו. רוב החוקרים סוברים שתומר הוא עץ התמר, והוא נקרא על שמה של הנביאה. שירן מבקשת לראות את תומר דבורה על רקע היחס לעצים מקודשים במזרח הקדום ובודקת בעזרת תגליות ומחקרים ארכאולוגיים רלוונטיים מן המזרח הקדום אם גם התומר כאן הוא עץ מקודש, כמו לדוגמה עץ החיים האשורי, אשר נתפס אובייקט המחבר בין עולמות עליונים לתחתונים ושימש אחד הסמלים הנפוצים לייצוג האלוהות במזרח הקדום.

במאמר של טל אילן וענת ישראלי עולה נושא הנשים הנתונות בשביה המוזכרות בספרות חז"ל וגורלן הקשה. 'נשים הנתונות בשביה', מושג שאך לפני זמן קצר נראה

לנו זר ורחוק, היה לפתע למשהו קרוב ונוגע במידה בלתי נסבלת כמעט, אולי הקרוב והנוגע מכול. המאמר חושף את הזיקה שבין גורלן הקשה של הנשים בזמן היותן בשבי ובין היחס הכללי של הציבור אל נשים אלו כששחררו משביין, ואולי גם אל הנשים בחברה בכלל. המאמר מוקדש לנשים שלנו, לאחיותינו ולאחינו שעדיין נמצאים בשבי. 'שבי [קשה מכולם] דכולהו איתנהו ביה' (בבא בתרא ח ע"ב).

את חלקה הראשון של החוברת חותם מאמר קצרצר של שולמית אליצור, המביא לדפוס לראשונה שני שירי חתונה מגניזת קהיר בשמו של הפייטן משה בן נחמן, בן המאה העשירית לספירה, שמצהיר שהוא נינו של גדול פייטני ארץ ישראל הקדומים, אלעזר בירבי קליר, בן המאה השביעית. עיון באחד משני הפיוטים מגלה שכמו במסורות רבות אחרות, קדומות ואף מאוחרות מאוד, השיר אינו עוסק רק בכלה בשר ודם אלא בכלה אלגורית, שהיא כנסת ישראל. זֶה שְׁאָמַר הַכְּתוּב: הַנֶּזֶק יָפָה רְעִיתִי הַנֶּזֶק יָפָה (שה"ש א, טו; ד, א) [...] רְאָה מָה הַקְּדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מְקַלֵּס לְיִשְׂרָאֵל בְּתוֹכוֹ. הַנֶּזֶק יָפָה רְעִיתִי, הַנֶּזֶק יָפָה' (תנחומא תצוה ה).

בקובץ לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי מובאים שני מאמרים העוסקים בעולמה של היהדות דוברת הגרמנית, העולם שבו פעלה איטה ואת תרבותו חקרה לעומק. מאמרה של קארין נויבורגר טויטו, המתייחס לפעילותה של איטה שדלצקי לאורך השנים, מתמקד בקשר שבין התרבות היהודית לתרבות הגרמנית, או הסימביוזה היהודית-גרמנית, כפי שיש שמכנים אותה, משרטט את דרכה של איטה שדלצקי בחקר התרבות היהודית-גרמנית ומציג את תרומתה החלוצית ורבת הפנים לחקר תרבות זו. נויבורגר טויטו מצביעה על השיר 'שטיח טיבטי עתיק' מאת אלזה לסקר-שילר, המשוררת האהובה על איטה, ומדגים לטענתה לא רק את האופן שבו היהדות הייתה ועודנה ארוגה בתרבות הגרמנית המודרנית אלא גם את תפיסתה של איטה שדלצקי בנוגע למורכבות יחסי הגומלין בין שתי התרבויות.

לעומת השילוב התרבותי היהודי-גרמני שבו עוסק מאמרה של נויבורגר טויטו, נטלי ניימרק-גולדברג עוסקת במאמרה ביהדות גרמניה בשעתה הקשה, שעה של שבר גדול בקשר הסימביוטי הזה, בתקופת השלטון הנאצי.

במוקד מאמרה של ניימרק-גולדברג עומדת אישה צעירה, חנה קרמינסקי, מחנכת ועובדת סוציאלית שהייתה ממנהיגות איגוד הנשים היהודיות בגרמניה ועורכת עיתון האיגוד. קרמינסקי נשארה בגרמניה לאחר עליית הנאצים אף שיכלה לצאת ולמצוא מקלט בשווייץ או באנגליה כדי להמשיך בעבודתה הקהילתית ולסייע ביציאתם מתחומי גרמניה ובהצלתם של אלפי יהודים, בעיקר ילדים. היא שולחה

לאושוויץ ונרצחה ביוני 1943. ניימרק-גולדברג בוחנת במאמר את ההתכתבות בין קרמינסקי להוריה ולאחותה שבשווייץ ובודקת מה בחרה קרמינסקי לספר להם ומה העדיפה להסתיר מהם בנוגע להתמודדותה עם האתגרים שעמדו בפני יהודים בגרמניה בתקופת השואה. המידע שעולה ממכתביה של קרמינסקי מעשיר את הידע שלנו על היבטים מוכרים פחות בחיי היהודים בברלין בשנות המלחמה בכלל ובפועלה של חנה קרמינסקי בפרט.

שני המאמרים האחרונים בחוברת עוסקים בנשים במדינת ישראל בשני תחומים שונים זה מזה לחלוטין. מאמרה של שרון גבע עוסק בחייהן ובמותן של שלוש נשים בנות משפחה אחת ובהנצחתן על ידי שתי משוררות, מרים ילן-שטקליס ואנדה עמיר-פינקרפלד: רחל זלצר רייס, חברת לח"י שנפלה בקרב על ירושלים במלחמת העצמאות; אָמה, עדה זלצר רייס, ניצולת השואה שהייתה חברה בהגנה והתאבדה שלושה חודשים אחרי נפילת הבת, וכן אחותה של האם, הדודה, פרופ' טשרנה רייס, שאיבדה את שתי בנות משפחתה היחידות שנתרו אחרי השואה והייתה אחת הנשים הראשונות באוניברסיטה העברית בירושלים שקיבלו דרגת פרופסור. בין השורות עולה מאבק נוסף, שהחל עוד לפני שנותיה הראשונות של המדינה, על מקומן ומעמדם של נשים בעולם האקדמי, מאבק שלא ברור אם הסתיים עד היום.

המאמר החותם כרך זה של מסכת מציג את נושא מעמד האישה מזווית ייחודית מאוד: הנושא מוצג במאמרה של מרגלית שילה כאמצעי נוסף בהתבדלות בין החרדים לחברה הישראלית הכללית. המאמר בוחן את ביטוייה של תפיסת האישה בחברה החרדית ומציג אותה כנדבך בבניין החומה שהחברה החרדית מציבה בינה ובין החברה הישראלית הכללית. הנושא נבחן באמצעות יחסו של העולם החרדי לזכות הבחירה לנשים ולהשתתפות נשים באספת הנבחרים הלאומית ובכנסת ישראל.

למרבה הצער גם חוברת זו של מסכת מסתיימת כשהמלחמה עדיין ניטשת ושבווינו עדיין בידי צר ואויב, ועדיין, כמילותיה של אלזה לסקר-שילר בשירה 'עמי', שבו פתחנו:

עָמִי,

זוֹעֵק אֶל אֱלֹהִים.

* תודה מיוחדת למתרגמת אנה בירקנהאור-מולד על השותפות והעזרה בהכנת הקובץ לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי ז"ל, על הליווי המסור ועל רוחב הלב.

פרופ' איטה שדלצקי: ציריך 1943 – גבעתיים 2023
חיים, יצירה ומחקר

פרופ' איטה שדלצקי ז"ל

פרופ' איטה שדלצקי הייתה חברת מועצת המערכת של 'מסכת' ומהתומכות והאוהדות המסורות ביותר של כתב העת מימיו הראשונים. איטה ביקשה להביא לדפי 'מסכת' את קולן הייחודי של הנשים מן המרחב היהודי דובר הגרמנית. התעניינותה בקולות המושתקים של הנשים היהודיות מן העבר החלה כשנחשפה לראשונה, עוד בצעירותה, לספרו של מאיר קייזרלינג, 'נשים יהודיות בהיסטוריה, ספרות ואומנות' שיצא לאור בלייפציג בשנת 1879 (Meyer Kayserling, *Die jüdischen Frauen in der Geschichte*, *Literatur u. Kunst*), ספר שעליו נשענו בהמשך כל שביקשו לחקור את הזיקה שבין הנשים היהודיות לעולם הספר: משה שטינשניידר, אליהו כרמולי, אברהם מאיר הברמן, אברהם יערי ואחרים.

בנשים מן המרחב היהודי דובר הגרמנית שאת קולן ביקשה איטה להשמיע היו מי שכבר במאה ה-19 נודעו בהשכלתן הרחבה ובכישוריהן הספרותיים, כגון נשות הסלונים הספרותיים, שרה הירש, בתו של הרב שמשון רפאל הירש, ורבות אחרות. בכרך ג של 'מסכת' פרסמה איטה את מאמרה החשוב על הדגשים עבריים ביצירתה של אלזה לסקר-שילר. כמו כן הייתה מעורבת מאוד בהכנה ובהבאה לדפוס של שני המאמרים העוסקים ברגינה יונאס, שנסמכה לרבנות בברלין בשנת 1933, וכך הייתה לאישה הראשונה אי-פעם שנסמכה לרבנות (כרך יג וכרך יד של 'מסכת').

איטה שדלצקי נולדה בציריך בשנת 1943, ובשנת 1962 עלתה לירושלים ללמוד באוניברסיטה העברית בחוג להיסטוריה של עם ישראל. בשנת 1976 הגישה את עבודת המוסמך שלה, שכותרתה 'העתונות היהודית בגרמניה: בשנים 1879–1882, תגובותיה לפרעות ביהודי רוסיה ולראשית הלאומיות היהודית על רקע התעוררות האנטישמיות בגרמניה'. בהמשך התקרבה יותר לתחום הספרות, ואת עבודת הדוקטור שלה כתבה על ספרות וביקורת ספרות בעיתונות היהודית בגרמניה בשנים 1837–1918.

עבודת הדוקטור, שנכתבה בגרמנית, הגיעה לידיהם של חוקרים רבים בגרמניה בתחילת שנות התשעים וחשפה לפנייהם עולם שלם שלא היה ידוע להם עליו כמעט דבר מעבר לשמות הכותבים הגדולים וספריהם, לדוגמה אהרון ברנשטיין (Aron Bernstein, 1812–1884) והסופרת ילידת פראג ממוצא יהודי אוגוסטה הושנר (Auguste Hauschner, 1850–1924), שבסלון הספרותי שיסדה בברלין התארחו בין השאר הצייר היהודי-גרמני מקס ליברמן (1847–1935) והסופר מקס ברוד (1884–1968), ידידו הקרוב של פרנץ קפקא. בעבודת הדוקטור של איטה נחשף לראשונה הרוחב והעומק של שיח האמנציפציה שהתנהל בגרמניה מאז 1837 עם ייסוד העיתון הכללי של היהדות (*Allgemeine Zeitung des Judentums*).

מראשית דרכה האקדמית כתבה איטה והשתתפה בעריכה של מספר רב של מסות ואנתולוגיות על הספרות היהודית-גרמנית, וכתבים אלו עוררו עניין רב בנושא. בעצתם של שניים ממוריה החשובים באוניברסיטה העברית, פרופ' סטפן מוזס ופרופ' יעקב כץ, יצרה איטה קשר עם חוקר הקבלה והמיסטיקה גרשם שלום (Scholem), הדמות המרכזית של מה שמכונה 'הסימביוזה

היהודית-גרמנית'. שלום עודד אותה בעבודתה ובמחקרה וליווה אותה עד מותו בשנת 1982. מאז הייתה איטה שדלצקי לשגרירה מסורה במיוחד של שלום. היא פרסמה מהדורה בת שלושה כרכים של מכתבים והתכתבויות של שלום עם אָמו בהוצאת C.H. Beck Verlag במינכן, ובכך הניחה את היסודות לעיסוק הביוגרפי שלה בו. בהמשך ערכה גם מבחר מכתביו של שלום, והם פורסמו בארבעה כרכים מטעם מכון ליאו בק.

איטה פעלה רבות בתחום חקר הספרות הגרמנית, ובעיקר היהודית-גרמנית. היא עסקה במחקרה בהיינריך היינה ובתאודור פונטנה, שהיה מן החשובים שבסופרי גרמניה במאה ה-19, וכן בוילהלם וולפסון, חברו היהודי של פונטנה. היא השתתפה עם חוקרים נוספים בעריכת המהדורה הביקורתית הגדולה של יצירותיה של אלזה לסקר-שילר, וגם שימשה עד מומחה בדיון המשפטי הממושך שנסב על כתבי היד של קפקא, עד שנמסרו לשמירה בארכיון הספרייה הלאומית. עבודתה המגוונת בשיתוף פעולה עם חוקרים ממוגון מדינות הובילה לקשרי ידידות חמים שנמשכו עשרות שנים ואפשרו לה לעבוד עם כמה דורות של חוקרים גרמנים. הזמנתה להיות מרצה אורחת באוניברסיטאות בגיסן, בברלין, במינכן, בלוצרן ובאוגסבורג הייתה עדות לקשרים עמוקים אלה.

איטה שדלצקי לימדה ספרות גרמנית חדשה במחלקה לשפה וספרות גרמנית באוניברסיטה העברית והייתה מעמודי התווך של חקר הספרות הגרמנית בארץ. היא ליוותה את הלימודים הגרמניים בישראל בצמתים מרכזיים: בייסוד המחלקה לגרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים ובהקמת מרכז פרנץ רוזנצווייג שם.

שנים הייתה איטה בידידות קרובה עם הסופרת והפסיכואנליטיקאית ילידת וינה אנה מריה יוקל שספרה 'צבע הפנינה', שנכתב בפראג בסוף שנות השלושים, נמנה עם חמישים ספרי הנוער המומלצים ביותר לקריאה על ידי משרד החינוך הגרמני, וצולם לסרט על ידי מרקוס ה' רוזנמילר. בשנת 2008 הפקידה יוקל את עיזבונה בידי איטה והזמינה אותה לטפל בכתביה.

איטה ראתה בשיח היהודי-גרמני אפשרות יחידה לגשר על תהום השואה, ולכן תמכה בו ועודדה אותו. בעבודתה בישראל ובעולם חלקה את הידע

הרחב שלה עם עמיתים ותלמידים והשתדלה שחוטי הקשר הרגישים שנטוו בין אנשי תרבות יהודים וגרמנים לא ייקרעו. בשנת 2017 הייתה ממייסדי קבוצה ישראלית-גרמנית שעסקה באמנציפציה היהודית משנת 1900 ועד לימינו.

ביקורה הראשון של איטה בגרמניה היה בבוואריה בשנות השבעים, כשבעלה, משה שדלצקי, עורך תוכניות ב'קול המוזיקה', היה אמור לערוך מחקר על עיזבוננו של ריכרד שטראוס. לשניהם הייתה מערכת יחסים אמביוולנטית עם גרמניה, אך הם סברו כי דרך זו של מעורבות תרבותית היא הדרך הנכונה ביותר להתגבר על תהום השואה, ולו במעט. עד סוף חייה היא ניסתה לקדם פעילות מחקרית, תרבותית ואישית שלא תאפשר לקשר היהודי-גרמני להיסדק.

בשנים האחרונות, ובעיקר בזמן בידוד הקורונה, היא התבוננה בהקשרים היסטוריים גדולים – כמו תוצאות מלחמת העולם הראשונה – במנותק מן ההקשר היום-יומי, מתוך הבנה כי אי-יציבות היא תופעה מהותית ולא דווקא מפחידה. בתקופה זו גם חזרה ללמוד לעומק עם בעלה משה בספרו של הרמן כהן 'דת התבונה מתוך מקורות היהדות'. איטה, שתיארה את עצמה כילדה יהודייה אורתודוקסית שגדלה בציריך, ואחרי העלייה לארץ התרחקה מן האורתודוקסיה והפכה חילונית, מצאה בלימוד חוזר מאוחר זה בספרו של כהן אפשרות להשיב לחייה את הממד הרליגיוזי שנשאר עמוק בתוכה מנעוריה.

איטה שדלצקי נפטרה ב-3 בפברואר 2023 בערב בפתאומיות באמצע שיחה עם עמיתים למחקר, ימים אחדים לפני יום הולדתה השמונים.

* הדברים נכתבו ונערכו בעזרתה של אנה בירקנהאור-מולד על פי דבריהם של חוקרת הספרות פרופ' בטינה בנאש והפילוסוף פרופ' תומאס מאייר.

איטה שדלצקי

בני ציפר

'ירשתי' את איטה שדלצקי מעמיתתי למוסף הספרות של 'הארץ', הסופרת רות אלמוג. רות, בת של יקים מפתח תקווה, ניהלה שיחות נפש ארוכות עם איטה שבהן הן חקרו זו את זו על מוצא משפחותיהן בגרמניה ובשווייץ ועל מנהגי היהודים הגרמנים מהסוג הדתי. שתיהן יצאו ממשפחות דתיות. אני זוכר זנב שיחה ביניהן שהקשבתי לה בחצי אוזן, שבה ניסו איטה ורות לשחזר את הזמירות שהיו מושרות סביב שולחן השבת של יהודי גרמניה. ושתיהן פרצו בצחוק מרנין כמו שתי זמרות אופרה בתום דואט מוצלח.

לאחר פרישתה של רות אלמוג נעשיתי אני השותף לסוד השיח היהודי גרמני, גם אם אני רחוק מלהיות יוצא למשפחת יקים טהורים אלא בן תערובת אוסטרו-טורקי. כששוחחנו דמיינתי את איטה שרועה על ספת מדאם דה רקמייה כבעלת סלון ברלינאי של פעם, אך מכיוון שמעולם לא נפגשנו (גם אם נדברנו להיפגש פעם אחר פעם), לא ידעתי איזו דמות לשוות לה. היה בקולה משהו זהיר אך גם מתרונן, אולי בזכות המבטא הגרמני-שווייצרי הקל שלה. האם חשתי שהיא זקוקה לאוזן קשבת? די היה לשאול אותה שאלה בתחום ספרותי שהתמצאה בו, וחשתי שמשחרר ממנה מפל של מילים וסיפורים המשתרגים זה בזה. למדתי המון משיחות אלה, שהיו בשבילה כנראה בנליות, אך בעיניי יקרות מפז.

בשיחה האחרונה שלנו היא נשמעה מודאגת ושאלה ברצינות לדעתי בעניין הקיטוב בעם בעקבות הרפורמה המשפטית. הייתה לי הרגשה שהיא טובעת בחרדה אמיתית לגורל המדינה, וניסיתי להרגיע אותה ולהסביר לה שמשברים כאלה היו ויהיו בתולדות ישראל. שלא כרבים מהמחנה המתנגד

לרפורמה, שלעגו לי או כעסו על עמדותיי ה'ימניות', איטה הקשיבה קשב רב. בתום השיחה היא הודתה שהרגעתי אותה.

*

באחד מימי ינואר 2023 טלפנה אליי איטה שדלצקי, ובנימה של דחיפות מסוימת הודיעה לי שהיא מבקשת לשלוח אליי תרגום שלה לשיר 'עמי' של אלזה לסקר-שילר לפרסום ב'תרבות וספרות'. היא אמרה שזהו שיר חשוב ביותר מבחינת התמודדותה של המשוררת עם הזהות היהודית שלה. כתמיד בשיחותינו הסברתי לה שכדי להעביר לקהל הקוראים של המוסף לספרות את החשיבות של השיר, לא די בתרגום אלא יש להקדים לו מבוא ולהוסיף הערות והארות. 'תתפלאי לדעת כמה מעט אנשים יודעים מיהי אלזה לסקר-שילר', הזהרתי אותה. וכתמיד חשתי פגיעה או עלבון קל בצדו השני של הקו, מפני שהשתמע מהערתי כאילו היא חיה במגדל שן או בתוך בועה אינטלקטואלית וספרותית ומנותקת מן המציאות ומן העם, אותו עם שאלזה לסקר-שילר הפנתה אליו את שירה.

אלזה לסקר-שילר הייתה מרכז עולמה המחקרי של איטה. איטה הייתה העורכת המדעית של כתביה בגרמנית, מה גם שהיא חלקה באינטימיות את הגלות הירושלמית של אלזה לסקר-שילר בהיותה מי שקיבלה עליה להקים יד ושם גם לגולים גרמנים אחרים שנסחפו אל חופי הלוונט. איטה אמרה שיקשה עליה לכתוב מבוא ארוך, אבל היא תעשה כל מאמץ להספיק לשלוח אליי כמה משפטים, ובלבד שאפרסם את השיר במהירות.

נראה שהיא התקשתה בכתיבת השורות המעטות של הטקסט המבהיר שביקשתי ממנה, מפני שימים אחדים אחרי ששלחה את הנוסח הסופי והגבישי של התרגום בצירוף המבוא הקצר נודע לי על מותה. הבשורה המרה הממה אותי. האשמתי את עצמי שהתעקשתי על המבוא ולא הזדרזתי די לפרסם את השיר, וייתכן שאלמלא כן היא הייתה מספיקה לראות אותו מתפרסם בחייה. אחר כך ניסיתי לפענח את פשר רצונה שדווקא שיר זה של אלזה לסקר-שילר יהיה הטקסט האחרון שהיא חתומה עליו וישמש כעין כתובת המצבה הספרותית המופשטת שלה.

קראתי שוב ושוב את השיר התמציתי הזה, הקשה כמו הצור שעליו הוא מדבר, ולבסוף הגעתי למסקנה שאין כמוהו לתאר תחושה של אדם הנוטה

למות (אף כי אלזה לסקר-שילר כתבה אותו בצעירותה), החש שהוא כמו נוזל בן חלוף הזולג מן הצור הנצחי למראה והיבש, שמשה הכה בו ובדרך נס יצאו ממנו מים. והנוזל הזה – שבשיר נצבע בצבע הדם – זורם כדי להיבלע אלמוני בים האין-סוף. הדבר היחיד שהמשוררת משאירה אחריה לפני היעלמותה הפיזית הוא הד או בת קול או זעקה שתתמזג לבסוף בזעקות ובתפילות של עם ישראל.

הנה השיר כפי שהתפרסם ב'הארץ' במלאת שבוע למותה:

פּוֹרֵר הַצּוּר
מִמֶּנּוּ אֶבְקַע
לְשִׁיר שִׁירֵי לְאֲדוֹנָי...
צוֹנַחַת פְּתָאוּם מִן הַדֶּרֶךְ
וְזוֹלְגַת כְּלֵי בְּתוֹכִי
רְחוּקָה, לְבִדֵי מַעַל אֲבָנֵי קִינָה
אֲזָרֶם אֶל הַיָּם.
פְּלִגְתִּי עֲצָמֵי כָּל כֶּךָ
מִתְסִיסַת הַתִּירוֹשׁ
שֶׁל דָּמִי.
אֶךְ תָּמִיד, תָּמִיד עֲדִין הַהַד
בְּתוֹכִי,
כְּאֶשֶׁר אֶל הַמְזֹרַח, בְּחֵיל וּרְעֵדָה
עֲצָמוֹת הַצּוּר הַיְבֵשׁוֹת—
עָמִי,
זוֹעֵק אֶל אֱלֹהֵיִם.

נדמה לי שהשיר כמו מסכם את מה שאיטה שדלצקי ראתה בו מילוי צוואתה הרוחנית של המשוררת האהובה עליה: להזכיר ולהשמיע ולהיות לפה לקולם הנכחד של היוצרים היהודים בשפה הגרמנית שחיו על קו התפר בין הגרמניות ליהודיות וחשו בעוצמה שאין כדוגמתה את מה שלא גולדברג קראה לו 'כאב שתי המולדות'.

בשיחותיי הלא רבות עם איטה על כך אחזתי באופן טבעי בנקודת המבט של הישראלי, המביט בחמלה מסוימת על היוצרים היהודים הגרמנים שהיגרו לארץ או לארצות גולה אחרות והתמידו בכתיבה בגרמנית וכמו סירבו להכיר שהעולם השתנה. ואילו היא, שחייתה את תחום מחקרה באינטנסיביות ובלהט, לא חשה כך כלל, וסירבה בתוקף לראות כאן מעין אפיזודה נוסטלגית.

נתקלתי בכך בעוצמה רבה כשבשנת 2021, כשנתיים לפני מותה, באה אליי בהצעה לפרסם את ההתכתבות שלה עם הסופרת והפסיכותרפיסטית היהודייה הגרמנייה אנה מריה יוקל, אינטלקטואלית מרתקת אך אלמונית לגמרי במונחים ישראליים, שגרה בדירה בקומה השלישית ברחוב בלפור בירושלים מנותקת מהוויות העולם. לא העזתי לסרב, אבל קינן בי החשד שיהיו אלה מכתבים שאין בהם עניין גדול לציבור. אך התבדיתי. המבוא שהקדימה איטה למכתבים היה נוגע ללב. היא ציירה בו דיוקן טרגי של אישה החיה בגלות מתמדת ומוצאת נחמה בהאזנה למוזיקה קלסית ובקריאה.

עלה מהתכתובת גם דבר מה מעניין בקשר לאיטה עצמה, שהייתה שקועה כל כולה בחקר עולמות הסופרים הגרמנים היהודים ניצולי הקטסטרופה והקרע התרבותי הגרמני, אך ידעה להבדיל את עצמה היטב מאותו הווי דקדנטי למחצה של עקורים בארצם. היא כמו סירבה להתכסות בניחוח הנעים של הנוסטלגיה וטרחה להדגיש את שורשיותה הישראלית ואת העובדה שהיא עשויה מהחומר שהיו עשויים ממנו חוקרים כגרשם שלום ואינטלקטואלים יקים אחרים שעשו את הקפיצה הגדולה אל תוך הישראליות.

הדבר ניכר בעברית הנפלאה שלה, וכעורך הסובל מהדחף האינסטינקטיבי לתקן טקסטים, היא הותירה אותי חסר עבודה. אך יותר מכול הרשימו הדברים שכתבה ביכולת לשמור על עמדה של משתאה לנוכח הנשגב ולנוכח הנצחי. כך נהגה באחד המאמרים הנהדרים שיצאו תחת עטה, שהתפרסם בשעתו בכתב העת 'נשים', ועסק בשיר אחר של אלזה לסקר-שילר, 'לבני', ובשלל התרגומים העבריים שנעשו לו. באותו מאמר הראתה איטה כיצד כל אחד מהתרגומים מעפיל ומנסה לגעת בלוז השיר הלסקר-שילרי אך אינו מצליח להבקיע באמת את הקרום הדק העוטף את המסתורין שלו. ניכר היה

שההתייחסות שלה לשיר המקורי של אלזה לסקר-שילר הוא כאל אלוהות בלתי מושגת.

אם נחזור לשיר שפתחנו בו את רשימתנו, זה שאיטה אזרה עוז לתרגם לעברית בטרם תעצום את עיניה לעד, אני חש בו איזה ליטוף מוזיקלי קליל, איזו השראה הניכרת בבחירה במילים העבריות הפשוטות ביותר, הגורמות לשיר לזרום מהגרמנית אל העברית כטקסט של תפילה כפולה: התפילה של המשוררת שהעם שלה לא ישכח אותה ואת קולה, והתפילה של איטה, המתרגמת, הקוראת דרך קולה של המשוררת אל העם הישראלי שלא ישכח את השירה הגדולה הזאת, שגם אם לא נכתבה עברית במקורה, היא צריכה לחיות ולהמשיך לזרום בדמנו.

אלזה לסקר-שילר, שני שירים

מגרמנית: איטה שדלצקי

סוף העולם

ישנו בכי בעולם,
כאילו מת האל הטוב,
וצל עופרת שוקע כלפי מטה
רובץ כבד כקבר.

בוא! נתחבא קרובים יותר...
החיים שוכבים בלבבות כולם
כמו בארונות מתים.

אתה! בוא נתנשק עמוקות...
געגוע מקיש על דפנות העולם,
בגיננו עלינו למות.

שיר מותי

קמלה ופריכה אני –
חשה כאילו הולכת ומתה –
אכן – כבר מתתי.

נשרו עלי רוחי
ועיני מטושטשות.

שמי אהבתי
שקעו בבור
אל תוך סנטרי הטלול.

פורחים בחדרי
הפרח האהוב עליו בין ירוק-עד
והרוזמרין שלי.
אך כל הצבעים המביאים אושר
בורחים מחיי:

כדימוי עננים חיוור מתפזרים
הקווים שעל ידיו.
טל נוצץ –
ואינני אינני רוצה להיגמר
אני שהייתי פעם זהובה כחולה

מתוך עיזבונה של איטה שדלצקי,
באדיבות המשפחה

פלאי הפלאים הממשיים: דיוקן אישי של שנות חייה המאוחרות של אנה מריה יוקל בירושלים

איטה שדלצקי

מקורות וקונסטלציות

ההיכרות בין אנה מריה יוקל לביני נמשכה כ-16 שנים, מהמפגש הראשון ב-1985 ועד למותה בסתיו 2001. פגשנו בה לגמרי במקרה בפסח 1985. בניגוד לנוהל שלנו בחגים נסענו אז במחצית השנייה של פסח לנופש לבדנו. מקום המפגש עוד הוסיף למקריות: בית ההארחה בית דניאל בזיכרון יעקב, שבו היה ניתן לשהות אז רק בהמלצת אחד מאורחי המקום הקבועים, לרוב סופרים ואומנים. ביום הגעתנו עזבו די הרבה אורחים. לכן בארוחות הושיבו את המעטים שנותרו סביב שולחן גדול ועגול. האורחים הציגו את עצמם והתחילו לשוחח ביניהם.

השם אנה מריה יוקל היה מוכר לי – שוב, לגמרי במקרה. בחודשים שלפני כן עברתי על ההתכתבויות של גרשם שלום (Scholem) לצורך פרסום מבחר ממכתביו מטעם מכון ליאו בק בירושלים. הייתה שם התכתבות קצרה לסירוגין בין יוקל לשלום בשנים 1966–1968. בשיחות הראשונות בזיכרון יעקב דיברנו כמובן בעיקר על שלום, ונשארנו בקשר. לביקור הראשון שלנו אצלה בירושלים היא הזמינה עוד כמה ידידים שלה, ובהם הציירת ברברה גולדשמידט, נכדתו של מרטין בובר.

הביקורים שלי בביתה הפכו סדירים בתוך זמן קצר, ומלבד על שלום דיברנו גם על קפקא ועל טקסט באנגלית שכתבה ונתנה לי לקריאה על 'בעיית הזהות בהתמודדות עם העבר הנאצי': שני מקרים מניסיונה של פסיכותרפיסטית'. ידיד של יוקל, המתרגם אפרים ברוידא, שערך בשנים

1967–1986 את כתב העת 'מולד', תרגם הן מאמר זה על 'בעיית הזהות' והן את אחת ה'תמציות' (רשימות קצרות מאוד שכתבה), 'אבן על קבר לא ידוע', על אוטוֹלָה, אחותו של קפקא, שהתפרסם ביולי 1969 ב'פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג' (FAZ). ברוידא פרסם את שני הטקסטים בכתב העת שלו, הראשון ב-1968 והשני ב-1969. פרסומים אלה הנכיחו את יוקל במידה מסוימת בציבוריות הישראלית.

כשעלתה לארץ ב-1965 ניסתה יוקל ליצור קשר עם חוגי הפסיכולוגים של אסכולות יונג ופרויד. לשם כך היא הציגה באותה השנה בשתי הרצאות בבית החולים טלביה בירושלים את דו"ח הטיפולים ב'שני מקרים' – גבר יהודי צעיר ('יהודה') וגבר גרמני צעיר ('פולקר') – שבהם טיפלה בו-זמנית בברלין במשך כמה שנים עד סמוך לעלייתה ארצה. ניסיון זה ליצירת קשר עם הממסד הפסיכואנליטי בארץ לא צלח. יוקל עבדה באופן פרטי כתרפיסטית בירושלים מחוץ לממסד הפסיכואנליטי, בדומה למצבה הקודם בברלין. אך מה שהקשה עליה יותר מכול בשנותיה הראשונות בארץ היה שמאז 1970 בערך בעצם לא עסקה בכתיבה כלל. היא חוותה זאת כסוג של אלם בלתי נסבל, אף שניסתה לקבל את הדין כעובדה מוגמרת.

בשנת 1987 הצטרפתי למערכת של 'ביטאון מכון ליאו בק', שיצא לאור בירושלים בשפה הגרמנית. הצעתי לה לכתוב גרסה גרמנית של 'שני מקרים', והמאמר התפרסם בשנת 1988 בחוברת 81 של הביטאון. פרופסור דן בר-און מהחוג למדעי ההתנהגות באוניברסיטת באר שבע, שהתחיל אז את המחקר החלוצי שלו על 'הדור השני' של נפגעי השואה משני הצדדים, היהודי והגרמני, קרא את המאמר והזמין את יוקל לדבר בפני הסטודנטים בסמינר שלו.

בשנת 1989 ארגנתי עם עמיתי יורגן ניראד בחוג לגרמנית באוניברסיטה העברית כנס בין-לאומי על הנושא 'ספרות גולים ומהגרים יהודים-גרמנים במאה העשרים'. באחד המושבים הקריאה יוקל את ה'תמצית' על אוטלה קפקא ונכנסה לשיח ער עם משתתפי הכנס. הטקסט שלה פורסם בכרך שיצא בעקבות הכנס תחת הכותרת 'סוף הדרך. חייה ומותה של אוטלה אחות קפקא' (1993, עמ' 249–252). כך החל הקשר של יוקל עם החוג לגרמנית,

והוא הניב עם השנים מפגשים וגם קשרי ידידות עם כמה מן הפרופסורים האורחים שלימדו בחוג לגרמנית באוניברסיטה העברית.

בשנים 1986–1987 הגיעו הסטודנטים תומס שפאר ונדין מאייר ללמוד זמן מה בירושלים. הם עבדו איתי זמנית בהוצאת מכתבי שלום, וכך הכירו גם את אנה מריה יוקל. קשרי הידידות שנוצרו ביניהם הובילו להתקשרות של יוקל עם הוצאת הספרים זורקאמפ (Suhrkamp). בראשית שנות התשעים התחיל תומס שפאר לשמש לקטור בבית ההוצאה היהודי (Jüdischer Verlag) – מפעל ציוני ותיק בגרמניה של ראשית המאה העשרים – שנרכש וחודש אז על ידי זורקאמפ. שפאר יזם וליווה את ההוצאה מחדש של 'צבע הפנינה' (1992), ספר הילדים הידוע ביותר של יוקל.¹

מעודדת מהקשר עם המו"ל החדש שבה אנה מריה יוקל לכתוב. כבר היה לה אוסף של קטעי פרוזה שחלקם התפרסמו, היא הוסיפה להם טקסטים חדשים, והאסופה יצאה לאור ב-1993 תחת הכותרת 'תמציות' ב'הוצאה היהודית'. מהדורה נוספת, מורחבת, של 'תמציות' התפרסמה ב-1997 בסדרה היוקרתית 'ספריית זורקאמפ'. באותה השנה יצאו עוד שני ספרים שכתבה: מהדורה מחודשת של הרומן הראשון שלה לילדים, 'פלאי הפלאים הממשיים של בזיליוס נוקס, רומן על הפיזיקה לילדים בני 10 עד 70', וכן הספר 'שני מקרים על הנושא התגברות על העבר'. בספר זה התפרסם הדו"ח הטיפולי מ-1965 בגרסה הגרמנית מ-1988 בתוספת אחרית דבר מקיפה של הפסיכואנליטיקאי קלאוס רקראט (Klaus Röckerath), המדגיש את חשיבות העבודה החלוצית של יוקל, שהקדימה בשלושים שנה את הטיפול המעמיק והמשווה בנזקים הנפשיים שגרמה השואה לצאצאי שני הצדדים, ה'קורבנות' וה'מעוללים'. ב-1999 הופיע כפרסום חדש של יוקל הספר 'הנסיעה ללונדון'.

¹ גורל כתב ידו ונסיבות פרסומו של 'צבע הפנינה' בשנות השלושים והארבעים של המאה שעברה מתואר בהקדמה למהדורה העברית של הספר. לאחר השתלטות הנאצים על צ'כוסלובקיה, ב-15 במרץ 1939, נמלטה יוקל לפולין. כתב היד של 'צבע הפנינה' נותר בפראג אך הוברח אליה לאחר כשבועיים על ידי האדם שסייע בבריחתה. יוקל כתבה על כך: 'הוא ידע שאין בידי כל אפשרות לגמול לו על אומץ לב שכזה, שאין לו תגמול. אם כן, למה עשה זאת?' 'העברתי רבים את הגבול', השיב לי כשישבתי אתו בבית הקפה בקטוביץ. 'רובם התלוננו על כל מה שהשאירו מאחוריהם. את לא התלוננת. צר היה לך רק על ספר אחד שכתבת. זה מצא חן בעיני' (צבע הפנינה, תל אביב 1991, עמ' 8).

זמן קצר לפני הוצאת הספר לאור החליפה נדין מאייר את תומס שפאר בתפקיד הלקטורית והמשיכה לטפל בנאמנות ביצירות של יוקל.

בהקדשות של יוקל בעותקי ספריה שהועידה לי, היא חזרה שוב ושוב ובהדגשים שונים על המקריות של פגישתנו והשלכותיה לאורך השנים. את ההקדשה הראשונה כתבה על תדפיס מתוך כתב העת *Merkur*, שפרסם בחוברת שראתה אור בינואר 1992 שלוש 'תמציות' לקראת הוצאת המהדורה הראשונה של הספר ב-1993: 'ומכיוון שהרבה אנשים עזבו, הושיבו את הנותרים ביחד סביב שולחן גדול אחד. אנה מריה לאיטה'. במהדורה המחודשת הראשונה של 'צבע הפנינה' משנת 1992 כתוב: 'לאיטה בידידות, אנה מריה', במהדורה הראשונה של 'תמציות' מ-1993 כתוב: 'לאיטה, מלווה נאמנה, אנה מריה'.

כאשר יצא לאור הספר 'שני מקרים' ב-1997, היא כתבה: 'לאיטה, שגרמה לאבן להתגלגל, אנה מריה', ובאותה שנה ב'בזיליוס נוקס': 'זה היה בשעה טובה כשנפגשנו בבית דניאל, אנה מריה', ואז במהדורה המורחבת של 'תמציות': 'בהכרת תודה לאיטה, שגרמה לדברים לנוע. אנה מריה, פברואר 1998'. במקרה של 'הנסיעה ללונדון' (1999) מבטאת ההקדשה את הנסיבות המיוחדות הקשורות לפרסום הספר: 'לאיטה, שבלעדיה ספר זה אולי לא היה יוצא לאור, אנה מריה, יוני 1999'.

בקיץ 1997 מסרה לי יוקל כתב יד לקריאה שחיברה כעשר שנים קודם על נסיעתה ללונדון ב-1977. הקריאה מאוד נגעה לליבי, ואמרתי לה שהטקסט הזה חייב להתפרסם. היה ברור שהוא זקוק לעיבוד יסודי, ויוקל גם הביעה את הצורך להוסיף כמה דברים. הבעיה העיקרית הייתה גיוס הכוחות למאמץ זה במצב של חולשה גופנית גוברת והולכת. כך נוצר בינינו שיתוף פעולה אינטנסיבי, שיחות ממושכות על קשיים ובעיות שעלו שוב ושוב, עד שהספר היה מוכן לדפוס. יוקל הצליחה להוסיף כמעט כל מה שרצתה חוץ מתיאור הקונפליקט שהיה לה עם הקהילה היהודית בברלין. כאן הפצע היה כנראה פתוח מדי, והפגיעות קשה מנשוא.

בזיליוס נוקס ומרטין בובר

אף על פי שהתפתחה קרבה גדולה מאוד בין יוקל לביני, היו שני עניינים בעלי חשיבות עצומה בחייה שנשארו זרים לי במידה רבה. העניין האחד קשור בספרה 'פלאי הפלאים הממשיים של בזיליוס נוקס, רומן על הפיזיקה לילדים בני 10 עד 70' (מהדורה ראשונה בתרגום לצ'כית 1935). העניין השני נוגע לקרבתה הרבה של יוקל למרטין בובר ולהערכתה העילאית כלפיו. משיחות רבות בינינו היא ידעה על גישתי הביקורתית כלפי בובר, הקשורה בעיקר לכתביו המוקדמים, אך למעשה מעולם לא שוחחנו על ליקוי הבנתי לגבי 'בזיליוס נוקס'.

בשנות חייה האחרונות התרכזה יוקל עוד ועוד בפיזיקה, במתמטיקה וביקום בכלל. היא עקבה ביתר סקרנות אחר מחקרים חדשים, קראה את ספרו של סטיבן הוקינג 'קיצור תולדות הזמן' והקדישה עוד ועוד מחשבות לתופעת המפץ הגדול. היא עסקה באופן אינטנסיבי במספרים הראשוניים, שלהם ייחדה את הפרק 'הטבלה הבלתי גמורה' ב'בזיליוס נוקס'. מצד אחד היא הייתה מוקסמת מן האפשרויות הכמעט אין-סופיות להגיע בעזרת המחשב למספרים יותר ויותר גדולים שאינם ניתנים לחלוקה, אך היא גם חשה בדאגה כאילו הולכים ומתקרבים לפתרון הסודות האחרונים שנשארו, ופירשה זאת כסוף כל העולמות. בגילוי לב היא סיפרה שהתמקדותה בשאלות הללו קשורה בהתרחקותה הגוברת מעולם בני האדם ומקבלת אחריות לעולם זה. זאת הייתה דרכה הייחודית להתמודד עם הסופיות של חיי כל אדם ושל היקום.

בפתיחות גדולה לא פחות היא קיבלה את העניין המוגבל שגיליתי כלפי בעיות מדעיות אלה, שנבע בעיקר מהבנתי המועטה בפיזיקה ובמתמטיקה ועל כן גם כלפי ספרה 'בזיליוס נוקס'. המהדורה החדשה של הספר מ-1997 בהוצאת אינזל גרמה אושר רב ליוקל. אני נהניתי בעיקר מהציורים המלבבים של המאייר הצ'כי קמיל לוטאק ומאחרית הדבר של הצייר אוסקר קוקושיקה במהדורה הצ'כית מ-1936, שנכללו בהוצאה המחודשת, אשר התבססה על המהדורה הראשונה בגרמנית, שיצאה בווינה ב-1947.

כבר בקריאה הראשונה ב-1997 חשתי שיש בספר זה עקבות אוטוביוגרפיים מחייה של יוקל. רושם זה התחזק באופן משכנע בקריאה החוזרת והמעמיקה.

התלמיד נוקס מפתח תשוקה עזה למספרים ראשוניים. כבוגר הוא מתלהב גם מפיזיקה. חוקיה הבסיסיים ואפשרויות היישום השונות שלהם נראים לו כפלאים ממש. כאשר הוא עושה ניסויים שונים בחיי היום-יום כדי להבין למשל איך המים זורמים בצינורות הבית מלמטה למעלה, מדוע אש מתחת לסיר תפוחי אדמה מביאה מים לידי רתיחה וכו', הוא מרגיש כאילו הוא בעצמו ובמו ידיו מגלה וממציא את חוקי הפיזיקה.

תיאורים אלה הם סימן מובהק, וכמוהם גם רמזים אחרים ברומן זה, שנוקס הוא במידה מסוימת ה'אני האחר' של יוקל. בספרה 'הנסיעה ללונדון' היא מתארת באופן תמציתי את התחושה הבסיסית שחשה בילדותה אחרי מות אביה החולה כשהייתה בת 13, אב שבגלל השתתפותו כחייל במלחמת העולם הראשונה, שממנה חזר חולה, לא הייתה לו נוכחות רבה בחיי בתו הצעירה: 'היה מצב של בדידות והסתמכות רק על עצמך. הייתה שם רק אִם לא מאוד קרובה ומוצפת במחויבויות, אבל אב לא היה קיים בכלל, עד כדי כך שהיא אפילו לא הרגישה בחסרונו ולא קנאה באחרים שהיה להם אב בזמן שהיא חשה לא מוגנת'.

שוב ושוב דיברה יוקל על שהיא – וכמוה גם שתי אחיותיה המבוגרות ממנה, רק בצורה קיצונית מהן – הבינה מוקדם מאוד שהיא יכולה לסמוך אך ורק על עצמה, והיה עליה לגלות את העולם בעזרת ה'אף' שלה, במו כוחה וידיה. אף אחד, לא אִמה ולא אחיותיה, דאגו לה והתעניינו במה שעשתה או לא עשתה, אם הלכה לבית הספר או לא. זה היה מרחב חופשי לא מוגן, היו כאן הסיכויים והסיכונים של מצב הפקר.

בבית סבא וסבתא הורי האם בעיר ברסלאו, ששם שהתה בשנים 1924–1928, שימשה לה הספרייה הגדולה והמגוונת של בית בורגני משכיל בסיס חשוב לידע ולאהבתה לשפה ולספרות. בדמותו של בזילוס נוקס גלומות לא רק הסקרנות הבלתי נלאית והפליאה המתמדת שאפיינו את יוקל, שהן במקרה שלה תכונות של אוטוידקטית מוצהרת ויצירתית, מצליחה ומשכנעת. הרומן הזה דן גם בסכנות שאליהן חשוף אדם כמו נוקס שחייו מתבססים אך ורק על עצמו, סכנות כגון הסתגרות גדלה והולכת בפני העולם הסובב, חוסר אמון הגובל בשנאה כלפי בני האדם, והזנחה של תנאי מגורים בסיסיים כמו אוויר, אור וניקיון.

בראשית הספר מסופר שהרשויות הכריזו על נוקס אדם נעדר. אפשר לראות בכך רמז אוטוביוגרפי הקשור למצבו של ילד הנדרש בגיל מוקדם מדי לסמוך על עצמו, מכיוון שהסביבה הקרובה לא ממש דואגת לו ומתעניינת בו, ולכן הוא חש איום קיומי של אבדון והיעלמות. יש לגבי נוקס השערה לא מאומתת שעבר לעיר אחרת וגר שם בבית רגיל לגמרי ברחוב קטן ותלול 'בעיר קטנה זו', שיכולה להיות כל-מקום. נסיבות אלה חופפות בהיבטים רבים לביוגרפיה של יוקל: כשהייתה נערה עברה לבית הסבים בברסלאו, ואחר כך, אחרי שאמה נישאה בשנית, עברה לגור בברלין אצל אמה ואביה החורג.

בספרה 'הנסיעה ללונדון' יוקל מתארת כיצד הלך והחריף הצורך הבסיסי במקום משלה בתוך תחושת האי-מקום עקב שינויי המקום בחייה הבוגרים, רובם שלא מרצונה, חלקם כן: 'מקום משלי. בתוך מערבולת גאוגרפית, בפראג, בברלין, בלונדון, מקום כזה היה העוגן בתוך מציאות של עקירה משורש, אפילו אם נוצר בצורה מופלאה והיה מרוהט בכלום מלבד ספה ישנה וארגזי תפוזים מכוסים אריג גס'.

אפשר לקרוא, אם כן, את 'בזילוס נוקס' גם כתיאור – אולי לא מודע – של תהליך טיפול עצמי שהתרחש בנפשה של יוקל. בדמותו הזועפת והמוזרה של נוקס היא ממחישה לעצמה את תוצאות ההסתגרות מפני העולם. רק כלבו, איגל (Igel, קיפוד) שומר על הקשר ההכרחי עם הסביבה. הוא יוצא לקניות וסל בפיו ובתוכו רשימת קניות וכסף ספור במדויק, ומביא הביתה את המצרכים הנחוצים למחיה. למרות זאת יש כמה אנשים שדי במקרה ניגשים לביתו של נוקס. קודם כול הילדים השכנים האנזל, פאולי וליזרל, אך גם עמיתו לעבודה לשעבר בול. הם אט אט מחזירים אותו למציאות. בעזרתם והודות להוקרה שלהם אליו נוקס חווה את 'פלאי הפלאים הממשיים' של יחסי אנוש המבוססים על אמון הדדי ותמיכה.

ההיבטים האוטוביוגרפיים של הרומן נוגעים בעיקר בנקודות השפל והמשברים בשנותיה המוקדמות של יוקל שעליהם הצליחה להתגבר במידה רבה בכוחות עצמה. לעומת זאת היו המפגש האישי והידידות עם מרטין בובר נקודות שיא מכריעות בחייה המאוחרים. ב'נסיעה ללונדון' היא מתארת

את המפגש הזה כעדות להבנה והוקרה הדדית ייחודית, מעין קרבה נפשית עמוקה.

לבובר היה מקום חשוב גם בחיי החל בהקשר המשפחתי-אישי, שהוא, וכמוהו אחר כך גם ההקשר המדעי-מחקרי, היה אמביוולנטי. לכן נבצר ממני להבין בעודה בחיים את מלוא המשמעות שהייתה למפגש הזה בעבור יוקל, להעריך ולכבד את מידת חשיבותו לגביה. לצורך כתיבת דברים אלו הייתי חייבת לברר מחדש את יחסי לבובר כדי לשחרר את המבט שלי על הקשר בינו לבינה מהמשקע האישי שלי.

יוקל פגשה את בובר לראשונה ב-1956 בכנס של האקדמיה האוונגליסטית בברלין. בביקורה השני בארץ, ב-1959, ביקרה את בובר בביתו בירושלים 'כדי לומר לו תודה על הסיפורים החסידיים שלו [...]', אחרי שקראתי את הסיפורים הקצרים והמדויקים האלה, הם היוו את הבסיס לגישה שלי בפסיכותרפיה, כי נראה שהם הכילו הכול: לצד יונג, אדלר ופרויד את העיקר המכריע מעבר להם. לפחות מבחינה עקרונית. כי לחסידות כפי שהיא התגשמה במשך הזמן קרה, מה שקורה להתגשמויות בדרך כלל', כתבה בספרה 'הנסיעה ללונדון' (יוקל נדרשה בדבריה לספר 'סיפורי החסידים' *[Erzählungen der Chassidim]*, שיצא ב-1949 בהוצאת הספרים *Manesse* בציריך).

לסיפורים אלה של בובר היה מקום חשוב בילדותי ובנעוריי בציריך בשנות החמישים. הספר הנ"ל וגם הרומן ההיסטורי 'גוג ומגוג', שיצא בנוסח הגרמני באותה השנה, היו מנכסי צאן הברזל של אבי שמעון גוטגליק. זה היה קשור לא מעט למוצאו. אבי היה מצד אביו מצאצאי 'היהודי הקדוש', רבי יעקב יצחק מפשיסחא, שהיה בר פלוגתא של הגיבור השני ברומן של בובר, מורו של 'היהודי', רבי יעקב יצחק 'החוזה מלובלין'. גם החלק האחרון של 'סיפורי החסידים' מוקדש ל'יהודי הקדוש' ולשושלות שהמשיכו את מורשתו, כמו למשל בית מדרשו של רבי מנחם מנדל מקוצק. אבי האורתודוקסי העריך מאוד את בובר האפיקורס שהעביר לו בצורה אותנטית למדי את תורת אבותיו. עם זאת אבי גם הסכים עם הביקורת של גרשם שלום על האופן שבו פירש בובר את החסידות, ביקורת שהתפרסמה בשני מאמרים בעיתון היומי (*Neue Zürcher Zeitung*) במאי 1962. בספריית הוריי היו גם שני

ספרים מוקדמים של בובר בגרמנית שהביאה אמי מביתה: 'סיפורי רבי נחמן' (1906) ו'אגדת הבעל-שם' (1908). קראתי אותם בהתלהבות, והם הפכו לחומר להרבה שיחות עם חניכיי כמדריכה צעירה בתנועת בני עקיבא בציריך לפני עלייתי ארצה ב-1962.

אחר כך, באוניברסיטה העברית, בעיקר בהקשר של עבודתי על מכתבי גרשם שלום, התעמק היחס הביקורתי שלי כלפי בובר. זו הייתה הדיספוזיציה האישית שלי שחסמה את הבנתי הראויה למשמעות הגדולה שהיה לקשר הזה אצל יוקל. כשקראתי מחדש את 'הסיפורים הקצרים והמדויקים' המאוחרים התברר לי עד כמה הם הטביעו את חותמם על התודעה המוסרית והיהודית של אבי. אך בעיקר הבנתי את המשמעות המכרעת שאפשר להפיק מהם בתחום הפסיכותרפיה. כך יכולתי גם לקרוא בהערכה ראויה את הספר האוטוביוגרפי של בובר 'פגישה' (*Begegnung*, 1960) שמצאתי בספרייה של יוקל. בובר העניק לה אותו, כנראה בפגישתם האחרונה, בתוספת הקדשה אישית: 'לאנה מריה יוקל – עם הברכה 'להיפגש שוב' (*Auf Wiederbegegnen*), מ"ב, סוף 1964'. יוקל עלתה ארצה ב-13 ביולי 1965, כחודש אחרי פטירתו של בובר בירושלים. לספר האחרון שהוציאה, 'הנסיעה ללונדון' (1999), נתנה יוקל את כותרת המשנה 'פגישות חוזרות' (*Wiederbegegnungen*), הנקראת כמו הד לברכה שכתב לה בובר בהקדשה בספרו 'פגישה'.

חיים ביחידות ועם חברים, או: לתת ולקבל

מה שנגע בי במיוחד בשנות היכרותנו היה הדרך הייחודית שבה הצליחה אנה מריה יוקל לשלב בחייה ביחידות קשרי ידידות עמוקים ולאורך זמן. זה היה נכון גם לגבי קשריה משנים עברו וכמוהם גם לגבי חוג ידידיה הקרוב בשנים המאוחרות בירושלים.

חייה התנהלו במידה מסוימת לפי תורת 'לתת ולקבל' של רבי מנחם מנדל מקוצק, כפי שניסח אותה בובר בספרו 'סיפורי החסידים' משנת 1949: 'שאלו את הרבי מקוצק, "מדוע מכנים את זמן ההתגלות זמן מתן תורתנו ולא זמן קבלת תורתנו?" הוא ענה: החג [שבועות] מזכיר את אירוע הניתנה, אך הקבלה מתרחשת בכל עת. התורה ניתנה לכולם באותה המידה, אבל הם לא

קיבלו אותה במידה שווה'. לקבל פירושו לקבל בהסכמה, לקחת איתך, לקבל עליך. אם כן, זו תמיד גם נתינה של המקבל לנותן.

כזה היה מהלך הנתינה והקבלה שחוויתי בידידות עם אנה מריה יוקל. היא, שחוויתה בגידה ומשבר אמון בנקודות מכריעות בחייה – בעיקר בשל המעברים ממקום למקום, מ'חיים' ל'חיים', שעל פי רוב נכפו עליה – העניקה לי אמון מלא.

לעיתים קרובות דיברתי איתה על עניינים אישיים ומקצועיים. היא תמיד הקשיבה בריכוז מלא, ולא פעם שאלה בקצרה או העירה הערה עניינית והניעה תהליכים לקראת פתרון. היה בה שילוב מיוחד של תשומת לב וסמכות שקטה ומובנת מאליה שיכולתי לקבל ברצון, והיא הצליחה לחזק אותי בתקופות קשות. אחרי כמה שנים של היכרות היא שאלה אותי אם אהיה מוכנה, בבוא הזמן, לבצע את צוואתה ולנהל את עיזבונה. הסכמתי.

בדירה שכורה בקומה השלישית ברחוב בלפור 5 בירושלים, 'במקום משלה' ולפי טעמה, חייתה יוקל את חייה ביחידות בהנאה ובתשוקה. היא הרבתה להזמין את ידידיה כדי לחלוק איתם את חייה. היא אהבה להגיש מרק כרובית מיוחד וטעים ווריאציות של פלטות קרות, קומפוט של שזיפים ואפרסקים סמיך מתובל בציפורן, מקלות בצק עלים וקינמון שאפתה ועוד, וסיפרה מדוע לעולם לא משעמם לה. היא הקשיבה הרבה למוזיקה ברדיו ומתקליטים, אהבה במיוחד את שוברט, מוצרט ובטהובן ואת נגינתו של הפסנתרן אלפרד ברנדל, וקראה הרבה, גם סופרים חדשים כמו תומס ברנהרד. היא עקבה בשקיקה אחרי תוכניות טלוויזיה כגון היאבקות, סומו, סדרות של שופטים ושופטות בפעולה או חידונים בערוצי הכבלים הגרמניים ואחרים. היא בחנה סדרות אלה במבט אנתרופולוגי חד וסיפרה על האבחנות והתובנות שלה בצורה חיה ומרתקת.

על ארונית קטנה מעל מכשיר הטלוויזיה עמד תמיד אגרטל גדול מזכוכית חברון ובו ענפים ירוקים שיוקל קטפה. אחר כך היו גם ענפים ירוקים או פרחי ליליה בצבע לבן או צהוב (לפי בקשתה) שהביאו לה ידידיה. מהכורסה שלה בסלון היא ראתה דרך החלון את צמרתו של עץ צפצפה מכסיף וגבוה. הוא היה בעבורה קשר חשוב ומחיה עם הטבע, והיא אהבה להתבונן בו

ולעקוב בעזרתו אחרי שינויי מזג האוויר וחילופי העונות. כשכבר יצאה מעט מאוד מהבית בגלל קשיי הליכה רכשה ספסל-נדנדה למרפסת. שם ישבה הרבה ונהנתה מהמבט הפתוח לרחוב, לבתים ממול ובמרחב ולעץ הצפצפה במלוא תפארתו.

ב-1995 זכתה יוקל בפרס על שם האנס אריך נוסאק על מכלול יצירתה. בהזמנת המו"ל שלה זיגפריד אונזלד היא טסה לגרמניה בפעם האחרונה. טקס קבלת הפרס היה בעיר דסאו. בשאר הימים היא שהתה בפרנקפורט ונהנתה מאוד מהאירוח רחב הלב והמרתק, מהשיחות והפגישות עם ידידים ותיקים ומהיכרויות חדשות.

בשנותיה האחרונות היא סבלה לא מעט מחולשה גוברת וממגבלות תנועה, אך תמיד מצאה פתרונות יצירתיים שאפשרו לה לחיות. הדבר הקשה ביותר בשנים הללו היה התובנה הגוברת שאין לה שום אפשרות להמשיך את חייה לבד בדירתה. בית אבות או דיור מוגן לא באו בחשבון. היא החליטה לקבל לבייתה מטפלת פיליפינית, עלמה שמה, שתגור אצלה. עלמה הצעירה הייתה איתה, עזרה לה וטיפלה בה במסירות בשנתיים האחרונות לחייה.

אנה מריה יוקל נפטרה בירושלים באוקטובר 2001 ונקברה בהר המנוחות בירושלים. ב'תמצית' האחרונה, 'ביוגרפיה קצרה', בספרה 'תמצית', שיצא לאור בשנת 2021 בהוצאת אפרסמון בתרגום חנן אלשטיין, נדרשה יוקל לשמה הפרטי:

נתנו לי את השם אנה מריה שלא הביך את הפקיד בקהילה היהודית של וינה, אבל כעבור ארבעים שנה עורר תמיהה בישראל: מריה הלוא נקראה במקור מרים, ואנה היא חנה. אבל תיקון עדכני לאחר פרשת חיים ארוכה וממושכת נראה כמו זיוף. והנה 'אנה מריה' בעצם קם לתחייה מתוך תעודת הלידה לראשונה ב-1936, כשהמו"ל הראשון שלי סבר שהשם הפרטי הרגיל 'מוידי' לא מתאים לספר של סופרת שלו. האומנת, בגרסתה הטירולית ל'מֶדְדֶל' קראה לקטנה בשלוש האחיות בשם 'מויֶדֶל', וכך זה נשאר, רק לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהעולם נעשה למנוכר והעבר

נמחה, השם נהיה – חוץ מאשר לשארית ארכאית – ל'אנה מריה'
המרוחק.

לידידים הקרובים בירושלים היא הייתה ונשארה 'אנה מריה', אך סיפרה על
שם החיבה שלה בילדותה 'מוידי', שהפך לשם הרגיל בין קרוביה וידידיה אז,
ונשאר כך בחוג זה גם אחרי המלחמה. במשך הזמן היא סיפרה לנו שבובר
אימץ את השם הזה, עברת אותו וקרא לה 'מועדי'.

לגבי סדרי הקבורה הייתה ליוקל רק בקשה אחת: מצבה לא מסותתת מאבן
ירושלמית טבעית. על קברה בהר המנוחות, על מצבת אבן טבעית בגוון ורוד,
כתוב שמה, אנה מריה יוקל, ומתחתיו: מועדי.

גבעתיים, יולי 2021

שטיח טיבטי': אלזה לסקר שילר וקפקא, נתן זך וגרשם שלום קשרי קשרים בתרבות היהודית-גרמנית

קארין נויבורגר טויטו

לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי

הדברים שמובאים כאן בכתובים מתבססים על הרצאה שהתבקשתי לשאת בערב לזכרה של איטה שדלצקי ז"ל ב-15 ביוני 2023 במכון לאו בק בירושלים. כאשר העליתי את דבריי על הכתב, היה לי חשוב לשמור הן על אופיים האישי התואם את היכרותי עם איטה הן על אופיים האקלקטי במקצת התואם, לפי התרשמותי, את אישיותה האינטלקטואלית של איטה. ב'אקלקטיות' אין הכוונה לחוסר קוהרנטיות אלא למורכבות שעולה מן ההכרה בכך שלא הכול קוהרנטי. איטה אזרה אומץ להכיר במורכבות זו, והדבר ניכר היטב בעבודתה.

איטה שדלצקי נולדה בשנת 1943 – אותה השנה שנולדה בה אמי – חודשים מספר אחרי ההכרעה של המערכה בצפון אפריקה בקרבות אל-עלמיין וכשנה לפני פלישת צבאות בעלות הברית לנורמנדי, ובכל מקרה בעיצומה של השואה. עם זאת בין שתי הנשים, שלכל אחת בדרכה תפקיד חשוב בביוגרפיה שלי, פעורה תהום. איטה נולדה למשפחה יהודית בשווייץ, ואילו אמי למשפחה פרוטסטנטית בגרמניה.

מבחינת גילה יכלה איטה להיות אמי, אך היו היבטים נוספים בביוגרפיה שלה ושלי שהיה בהם כדי לחבר בינינו. איטה נולדה כאמור בשווייץ, בחבל ארץ שמבחינה תרבותית שייך לאזור אלמניה (Allemania), שגם שוואביה (Swabia), האזור שבו נולדתי וגדלתי אני, שייך אליו. בהפרש של כמה עשורים, אומנם, היינו איטה ואני חשופות למנהגים דומים שנהוגים באזור הזה. הכרנו את אותם מאכלים ואת אותה אווירה תרבותית כבדה משהו

המושפעת לא מעט מהנוכחות הבולטת של החקלאות ומהרוח הכפרית. זו אף זו, איטה גדלה, בדומה אליו, במעמד ביניים נמוך. ודיברנו באותה השפה, הגרמנית האלמנטית, הקרובה למדי ליידיש.

בשנת 1962 עלתה איטה ארצה. היא למדה היסטוריה וספרות אנגלית באוניברסיטה העברית בירושלים, ואחרי שהשלימה את התואר הראשון החליטה להתמקד בהיסטוריה יהודית, וליתר דיוק בעיתונות היהודית שנכתבה בשפה הגרמנית והתפרסמה במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.¹ על רקע זה היא נעשתה חוקרת ספרות גרמנית-יהודית ופיתחה קריירה אקדמית מיוחדת במינה, שהגיעה לשיאה בעשור הראשון ובעשור השני של המאה העשרים ואחת בחוץ לארץ דווקא, באוניברסיטאות בגרמניה, בשווייץ ובאוסטריה, שבהן זכתה להכרה ולהוקרה כמרצה וחוקרת לספרות יהודית-גרמנית, ושיתפה את הסטודנטים והסטודנטיות וכן את הציבור הרחב בידיעותיה הנרחבות. מודעות האבל הרבות שפורסמו עם היוודע דבר מותה בעיתונות ברחבי גרמניה² מעידות על הכבוד שרחשו לה ולעבודתה שם וגם כאן בישראל.

איטה חקרה במהלך כל ימי חייה, אספה לבנה אל לבנה והעמידה בניין מפואר בנחרצות וביסודיות מרשימה ובלי להתבלבל, כלומר בידיעה פנימית עמוקה שהיא עושה דבר חשוב. ואכן, עבודתה הייתה ועודנה בעלת משקל

¹ כבר עבודת הגמר של איטה עסקה בעיתונות היהודית בגרמניה, אך התמקדה בשאלות היסטוריות ופוליטיות. ראו: איטה שדלצקי, 'העתונות היהודית בגרמניה בשנים 1882–1879: תגובותיה לפרעות ביהודי רוסיה ולראשית הלאומיות היהודית על רקע התעוררות האנטישמיות בגרמניה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז. לעומת זאת עבודת הדוקטור שלה, שנכתבה בשפה הגרמנית, בוחנת את השיח הספרותי שהתנהל בעיתונות היהודית בגרמניה: Itta Shedletzky, 'Literaturdiskussion und Belletristik in den jüdischen Zeitschriften in Deutschland, 1837–1918', PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 1986

² בין השאר התפרסמו הספדים באתר Süddeutsche Zeitung <https://www.sueddeutsche.de/kultur/itta-shedletzky-nachruf-deutsch-1.5745359> ובאתר של אוניברסיטת אוגסבורג <https://www.uni-augsburg.de/en/forschung/einrichtungen/institute/jfz/news/itta-shedletzky>

בשדה המחקר של הספרות היהודית הגרמנית, כפי שאפשר ללמוד מהאזכורים הרבים של שמה בספרות המחקר.

אחד המאפיינים הבולטים של איטה כחוקרת הוא שפעלה מתוך ההבנה שיש צורך בשיתופי פעולה עם חוקרים אחרים כדי לקדם את המחקר. אין זה אומר שהיא הצטנעה יתר על המידה אלא שהשכילה להבחין בגודל האתגרים שעמדו בפניה כחוקרת באוניברסיטה העברית בירושלים שהייתה שותפה לביסוס חקר הספרות היהודית הגרמנית בארץ ובעולם: אדם אחד לבדו לא היה יכול לעמוד באתגרים אלה. איטה הובילה מיזמי הוצאה לאור של כתבים,³ וכן את ההשקה של תחומי מחקר כגון התחום העוסק בחלקם של היהודים בספרות הגולים מגרמניה הנאצית (Exilliteratur).⁴

כדי להעריך אל נכון את הישגיה של איטה כחוקרת נחוץ לעמוד על הנסיבות שבהן פעלה. נעשה זאת על רקע דיון קצר בשני שירים, בקשר ביניהם, וכן בקשר שבינם ובין התרבות הגרמנית. את השיר האחד, 'שטיח טיבטי עתיק', כתבה אלזה לסקר-שילר, משוררת שאיטה עסקה בה רבות הן כשותפה בהתקנת מהדורה מדעית לכתביה⁵ הן כחוקרת שירתה:⁶

Ein alter Tibetteppich

שטיח טיבטי עתיק

Deine Seele, die die meine liebet,
Ist verwirkt mit ihr im Teppichtibet.

זו נפשך אשר אוהבת את נפשי
ארוגה עמה בשטיח טיבטי.

Strahl in Strahl, verliebte Farben,
Sterne, die sich himmellang umwarben.

קרן בתוך קרן, צבעים מאוהבים,
כוכבים, שאֵת עצמם במסילותם מסובבים

³ דוגמה בולטת בהקשר זה היא הוצאת מכתביו של גרשם שלום: Gershom Sholem, *Briefe*, Itta Shedletzky (hrsg.), München 1994–1999

⁴ ראו: Itta Shedletzky und Hans Otto Horch, *Deutsch-jüdische Exil- und Emigrationsliteratur im 20. Jahrhundert*, Tübingen 1993

⁵ Else Lasker-Schüler, *Werke und Briefe: kritische Ausgabe*, Norbert Oellers, Heinz Rölleke und Itta Shedletzky (Hrsg.), Frankfurt am Main 1996–2010

⁶ ראו לדוגמה: איטה שדלצקי, 'כתב ותמונה: הדגשים עבריים אצל אלזה לסקר-שילר', *מסכת*, ג (תשס"ה), עמ' 79–100.

Unsere Füße ruhen auf der Kostbarkeit, Maschentausedabertausendweit.	כפות רגלינו על זה היקר נחות, רוחב-יריעת-ריבוא-ריבואות-לולאות.
Stüßer Lamasohn auf Moschuspflanzenthron, Wie lange küßt dein Mund den meinen wohl	נסיך-למה מתוק על כיסא צמחי מושק מולך, עד מתי יהיה פיק את פי נושק,
Und Wang die Wange buntgeknüpfte Zeiten schon?	ועידנים כבר לחי קלועה בלחי, וצבע לצבע חובק? ⁷

בדרך כלל שיר זה נקרא כשיר אהבה גרידא, שיר שמתאר את ההתחברות בין אהוב לאהובה באמצעות המטפורה של אריגת שטיח. קשר האהבה בין שתי הנפשות מתורגם אל הממד הפיזי ככל שהשיר מתקדם, כפי שמלמדת ההתייחסות העקבית לחושים – חוש הראייה, חוש המישוש, חוש הריח. התייחסות זו לחושים מגיעה לשיאה בשורות על הנשיקות ועל מגע הלחיים בבית האחרון.

זאת ועוד, הקשר הזוגי ההדוק משתקף במבנה השיר: הבתים בעלי שתי השורות מדמים את הזוגיות,⁸ וכמוהם גם החריזה הזוגית וכן המשקל הטרוכי, העובר בשיר כחוט השני, בחריגה מסוימת, שאידרש אליה בהמשך דבריי. נוסף על כך, לפי הגישה הרואה ב'שטיח טיבטי עתיק' שיר שנסב על מערכת יחסים בין גבר לאישה, יש להבין את הממד האקזוטי בתיאור האהוב כאמצעי להגברת החושניות, ואילו את חידושי המילים, כגון himmellang ו-Maschentausedabertausendweit, כניסיון לבטא את ייחודיות האהבה, שמילים רגילות אינן יכולות לתת לה ביטוי.

אך השיר הזה, כך אני סבורה, אינו רק שיר המייצג קשר אהבה בין גבר לאישה, אלא גם שיר העוסק בזיקה בין ה'יהודי' ל'גרמני'. על פי קריאה זו,

⁷ אבידב ליפסקר, 'שטיח חיים, שטיח מוות – כיצד לארוג אותו? תמה סיפורית בשירתם של סטפן גאורגה, אלזה לסקר-שילר, נתן זך ודן פגיס', הנ"ל, שיר אדום שיר כחול: שבע מסות על שירת אורי צבי גרינברג ושתיים על אלזה לסקר-שילר, רמת גן תש"ע, עמ' 258.

⁸ כנגד זה הבית האחרון הוא בעל שלוש שורות, ואידרש לחריגה זו בהמשך הדברים.

ייחודו של 'שטיח טיבטי עתיק' ושנינותה של לסקר-שילר מתגלים בכך שהנמען, שאותו מכנה הדוברת 'נסיך-למה מתוק [המוֹלֵךְ] על כיסא צמחי מושק', מצטייר אקזוטי וזר, ואילו הדוברת, המזוהה עם לסקר-שולר, האישה והיהודייה, מצטיירת – על דרך האפכא מסתברא – מקומית, שייכת, כפי שאפשר להבין גם משליטתה בשפה הגרמנית המאפשרת לה ליצור בה מילים חדשות, מובנות לכל דוברי השפה ובה בעת מפתיעות במקוריותן.

בשנת 1984, שנתיים לפני שפרסמה איטה את הדוקטורט שלה, יצא לאור קובץ השירים 'אנטי-מחיקון' של נתן זך, המשורר שבצעירותו יצא נגד הפואטיקה השופעת של אלתרמן. בשירי הקובץ הזה נמצא גם שיר שנכתב 'בעקבות אלזה לסקר-שילר', וכותרתו 'שטיח מוות':

Todestepich

שטיח מוות

In der Nachfolge Else Lasker-Schülers

בעקבות אלזה לסקר-שילר

Meine Seele, die die deine liebet,
ist im Todestepich mit ihr verwirkt,

זו נפשי את נפשך אוהבת
ארוגה עמה בְּשִׁיחַ מוֹת

Faden mit Faden im Gezwirn
Verkreuzen sich wie Morgen- und Abendgestirn.

חוט וחוט בצמר שתי וערב
מצטלבים בו כמו הבוקר והערב

Treffen und trennen sich ohn' Unterlass,
der eine oben, der andre unten im Schicksalsrad.

נפגשים ונפרדים ללא חדל
זה עולה וזה יורד לו בגלגל

Unser Los wird so vollkommen:
Gemeinsam gekommen, gemeinsam verronnen.⁹

גורלנו כך יהי שלם:
יחד באנו, יחד נעלם.

בדומה למה שעשה קודם לכן בנוגע לשירתו של אלתרמן,¹⁰ פעל זך גם כאן בנחרצות וחתך מהשיר כל דבר שהופך אותו למגונדר, כל דבר שעשוי

⁹ התרגום שלי.

¹⁰ ראו את מאמרו הפרוגרמטי בעניין זה: נתן זך, 'הרהורים על שירת אלתרמן', עכשיו, 43–44 (אביב-קיץ תש"ם), עמ' 36–50, ובייחוד עמ' 38, שלקראת סופו זך מתלונן: 'האימאז' [...] משרת מטרות דיקוראטיביות בלבד, וכן הדברים האלה: 'הריתמוס המתקפץ-לו מעורר את ההרגשה הקשה של קלות-דעת נטולת התחשבות, הכרוכה בחוסר-הבנה ילדותית ממש מה מסמלות המילים' (שם, עמ' 42–43).

להסתיר מעין הקוראים את העובדות היבשות של החיים שהוא חוזר ומנסח בשיריו: העובדה שנגזר עלינו לחיות את חיינו ואין אנו בוחרים בהם, עובדת היותנו יצורים בודדים הנפגשים רק כדי להיפרד, וכן העובדה שכל עלייה בחיינו מבשרת בהכרח כבר את הירידה, שהרי בסופו של דבר כולנו נמות.

אבידב ליפסקר הראה כי זך אימץ את מבנה השיר של לסקר-שילר – אותם בתים בעלי שני טורים, אותה תבנית חריזה ואותו משקל טרוכיאלי – שללא המצלול העשיר וללא המילים החדישות והאקסוטיות נחשף עתה במערומיו ועשוי רק עוד להמחיש את חילופי העלייה והירידה בגלגל הגורל. המעבר מדימוי האריגה הנקשר לאהבה בשירה של לסקר-שילר לדימוי הטווייה שממחיש את אכזריות הגורל בשירו של זך, בא להרחיק את השירה מהרומנטיקה הגרמנית המודגמת, לפי הסברה הרווחת, בסגנונה השופע של לסקר-שילר.¹² ואולם למרבה האירוניה, בהסירו את המעטפת ה'רומנטית' משירה של לסקר-שילר השיג זך דווקא את ההפך ממה שהתכוון אליו, כנראה, ולמעשה קירב את שירתו שלו לרומנטיקה הגרמנית, שכן דימוי טוויית חוט הגורל מעמיד את שירו בזיקה הדוקה למסורת בתרבות האירופית שזכתה לביטוי מובהק בתרבות הגרמנית של המאה התשע עשרה ושל תחילת המאה העשרים.¹³

לא זאת בלבד, אלא הריאליזם המפוקח לכאורה של זך, המבהיר שרק במוות יהיה גורלנו שלם ורק בו יזכה האדם להתגבר על בדידותו הקיומית, מעמיד את שירתו במסורת הרומנטית הגרמנית אשר ראשיתה בשירת הנעורים של יוהן וולפגנג פון גתה.¹⁴ כדי להדגים זאת די להפנות אל השיר האייקוני 'שיר לילה של נודד', שתורגם לעברית עשרות פעמים,¹⁵ המסתיים בהבטחת השלמות במוות:

¹¹ ליפסקר (לעיל, הערה 7), עמ' 258–259.

¹² שם.

¹³ שם, עמ' 266–269.

¹⁴ השוו: David E. Wellbery, *The Specular Moment: Goethe's Early Lyric and the Beginnings of Romanticism*, Stanford 1996

¹⁵ ראו: יוהאן וולפגאנג פון גתה, **שיר לילה לנודד** (*Wanderers Nachtlied*): אחד מקור ול"ז תרגום, ישראל כהן (מביא לדפוס), תל אביב תשכ"ח.

על כָּל שִׂאֵי הָרִים מְרֻגָּע,	Über allen Gipfeln ist Ruh,
בְּצִמְרוֹת יְעָרִים	In allen Wipfeln
אֵין לְשִׁמֵּעַ	Spürest du
אֶף נְשִׁמַת רוּחַ;	Kaum einen Hauch;
– הַצִּפְרִים שׁוֹתְקוֹת עַל בַּד –	Die Vögelein schweigen im Walde.
חַכֵּה, עוֹד מְעַט	Warte nur, balde
אֶף אֶתָּה תִּנּוּחַ. ¹⁷	Ruhest du auch. ¹⁶

איטה הייתה ערה למורכבות הקשר שמקיימת שירתה של לסקר-שילר עם המציאות ההיסטורית, הפוליטית והתרבותית.¹⁸ מורכבות זו, שב'שטיח טיבטי עתיק' באה לידי ביטוי גם ביחס לשפה הגרמנית בכלל ולמסורת הרומנטית הגרמנית בפרט, נעלמה, אפשר לשער, לא רק מעיני נתן זך: אני זוכרת היטב כיצד איטה התווכחה לפני שנים רבות בכנס בהר הצופים עם חוקר ספרות שדגל בקריאה ביצירתה של לסקר-שילר שלפיה ייחודה בשילוב בין תמימות ילדית ובין רגשנות נשית, שילוב שמעורר שלהוב שאינו מישיר

¹⁶ גתה כתב שיר זה בספטמבר 1783: Johann Wolfgang von Goethe, *Goethes Werke*. *Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, I: Gedichte und Epen, Erich Trunz (hrsg.), München 1981, p. 142

¹⁷ יוסף ליכטנבוים, *גבעות עולם: מבחר תרגומי שירה*, ירושלים תש"ה. תרגום זה אף הודפס באוסף שהביא לדפוס ישראל כהן, גיתה (לעיל, הערה 15), ללא מספר עמוד.

¹⁸ ראו בעניין זה לדוגמה את הדברים שכתבה עם קרל יורגן סקרוצקי באחרית הדבר לכרך 4.1 של הוצאת כתביה ומכתביה של אלזה לסקר-שילר, דברים המדגישים את הספרותיות של יצירתה של לסקר-שילר: 'Einheit in ' Das ästhetische Prinzip der Mannigfaltigkeit' verbürgt eine gewisse innere Geschlossenheit der Prosaschriften von Else Lasker-Schüler. Dabei vermittelt nicht, zumindest nicht primär, wie häufig vorschnell angenommen wird, die Lebensgeschichte der Dichterin den Zusammenhalt ihrer Schriften, vielmehr ist es ein erzählendes Subjekt, das einer rein äußerlichen Biographie reflektierend 'gegenübertritt und auf diese Weise einen poetischen Weltentwurf schafft (תרגום): העיקרון האסתטי של 'אחדות בריבוי' ערב לסוג של שלמות פנימית של כתבי הפרוזה של אלזה לסקר-שילר. אך אין זה סיפור חייה של המשוררת המקשר, כמשוער לעתים בפזיזות, בין כתביה השונים, אלא סובייקט מספר, שמשקף את הביוגרפיה החיצונית לו ויוצר בדרך זו מתאר עולם פואטי). ראו: Else Lasker-Schüler, *Werke und Briefe: Kritische Ausgabe: Prosa 1921–1945: Nachgelassene Schriften*, Karl Jürgen Skrodzki und Itta Schedletzky (hrsg.), Frankfurt am Main 2001, p. 510

מבט אל המציאות, ובייחוד לא אל המציאות הפוליטית בגרמניה של שנות העשרים המאוחרות.

בנוגע ל'שטיח טיבטי עתיק', אפשר להגן על קריאה מעין זו רק אם אין מביאים בחשבון את הסדקים בשיר המערערים על ייצוג הדוברת כמי שמתמסרת לאהובה בתמימות. ראשית, המילה *verwirkt* פירושה לא רק ארוג אלא גם הרוג, כמו בביטוי *er hat sein Leben verwirkt* (הוא איבד את הזכות על חייו). אם כך, נרמז כאן כי השילוב המושלם של שתי הנפשות נקנה במחיר של אובדן חיים.

שנית, בשני הבתים האחרונים המקצב משתנה במקצת, ובמקום הברה בלתי מוטעמת בסוף הטור השירי אנחנו מקבלים הברה מוטעמת דווקא, והדבר יוצר רושם של קטיעה. שלישית, בבית האחרון של השיר מתרופפת החריזה על ידי שינוי אות בשורה האמצעית, וכתוצאה מכך שורה זו כמו מפרידה בין השורה הראשונה ובין השורה השלישית של הבית. על כך מתווסף ניסוח הדברים כשאלה – ספק שאלה רטורית, ספק שאלה של ממש – ונוצר הרושם שהדוברת שואלת (את עצמה?) כמה זמן אהבה זו עוד יכולה להימשך. ואם נחזור אל הקריאה של השיר בהקשר היהודי-גרמני, כבר בשנת 1910¹⁹ שאלה לסקר-שילר כמה זמן עוד יימשך ה'רומן' הזה בין היהודים ובין הגרמנים.

אפשר אפוא להעמיד את השיר של לסקר-שילר בשורה אחת עם הציטוט מתוך מכתבו של קפקא לארוסתו פליצה, שבו פתחה איטה את הדוקטורט שלה, ציטוט שמעיד על הכבוד שרחש קפקא למסורת היהודית-הגרמנית שנבנתה במהלך המאה התשע עשרה בעקבות ההשכלה, וזאת למרות המצב הבלתי אפשרי שאליו נקלעה יהדות זו בראשית המאה העשרים:²⁰

¹⁹ במקור הגרמני התפרסם לראשונה 'שטיח טיבטי עתיק' בשנת 1910 בכתב העת האקספרסיוניסטי *Der Sturm*.

²⁰ ראו שדלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 3. תרגום (שלי): 'עכשיו, אחרי זמן רב, אהובת לבי, ביליתי שוב פעם אחת שעה יפה בקריאה. לעולם לא תנחשי מה קראתי ומה שימח אותי כל כך. היה זה שנתון ישן משנת 1863 של כתב העת "סוכת הגינה". לא קראתי דבר מסוים, אלא דפדפתי באיטיות ורפרפתי על מאתיים עמודים, התבוננתי בתמונות (המעטות, בשל העלות הגבוהה של הרפרודוקציה באותם הימים), ורק פה ושם קראתי

Ich habe jetzt, Liebste, nach langer Zeit wieder einmal eine schöne Stunde mit Lesen verbracht. Niemals würdest Du erraten, was ich gelesen habe und was mir solche Freude gemacht hat. Es war ein alter Jahrgang der Gartenlaube aus dem Jahre 1863. Ich habe nichts Bestimmtes gelesen, sondern 200 Seiten langsam durchgeblättert, die (damals noch wegen der kostspieligen Reproduktion seltenen) Bilder angeschaut und nur hie und da etwas besonders Interessantes gelesen. Immer wieder zieht es mich so in alte Zeiten, und der Genuss, menschliche Verhältnisse und Denkweise in fertiger, aber noch ganz und gar verständlicher (mein Gott, 1863, es sind ja erst 50 Jahre her) Fassung zu erfahren, trotzdem nicht mehr imstande zu sein, sie von unten her gefühlsmässig im Einzelnen zu erleben, also vor die Notwendigkeit gestellt sein, mit ihnen nach Belieben und Laune zu spielen, - dieser widerspruchsvolle Genuss ist für mich ungeheuer. Immer wieder lese ich gerne alte Zeitungen und Zeitschriften. Und dann dieses alte, einem ans Herz gehende wartende Deutschland von der Mitte des vorigen Jahrhunderts! Die engen Zustände, die Nähe, in der sich jeder dem andern fühlt, der Herausgeber dem Abonnenten, der Schriftsteller dem Leser, der Leser den grossen Dichtern der Zeit.

(Franz Kafka, Brief an Felice, vom 17. zum 18.1.13)

כנגד זה שירו של זך, המבקש לנתק את הקשר לתרבות הגרמנית, אך באורח פרדוקסלי דווקא מכוח ניתוק זה מהדק את הקשר אליה, משתלב בשיח שבחרה איטה לייצג בפתח הדוקטורט שלה באמצעות ציטוט כתביו של

משהו מעניין במיוחד. שוב ושוב אני נמשך כך אל זמנים עברו, והתענוג, לחוות נסיבות חיים ודרכי חשיבה אנושיות בצורתן המוגמרת, ובכל זאת עדיין לגמרי מובנות (אלוהים, 1863, עברו רק חמישים שנה מאז), לחוותן בפרטיהן, כלומר להיות מוצב בפני ההכרח לשחק בהן לפי ראות עינינו ומצב רוחנו, תענוג רוי סתירות זה הוא עצום בעבורי. שוב ושוב אני נהנה לקרוא בעיתונים ובכתבי העת הישנים. ואז גרמניה זו של ימים עברו הנוגעת ומחכה ללב, גרמניה זו של אמצע המאה הקודמת! הצפיפות, הקרבה אשר בה חש כל אחד את האחר, המוציא לאור את המנוי, המחבר את הקורא, הקורא את המשוררים הגדולים של התקופה.

גרשם שלום, המקדם בגרמנית רהוטה עמדה שלפיה ההווה הגרמנית-יהודית הייתה מלכתחילה משוללת כל יסוד ועיקר עניינה אחיזת עיניים:²¹

Es ist im Jahre 1976 gar nicht leicht, sich in diese verschiedenen Haltungen einfühlend zu versenken oder sie zu beurteilen. Dabei spielt ein Moment eine Rolle, dessen Bedeutung für die Fragen, um die es hier geht, gar nicht hoch genug eingeschätzt werden kann. Ich meine damit die für uns heute nahezu unfassbare, zu der allgemein anerkannten Kritikfähigkeit der Juden im Gegensatz stehende Neigung ihrer Mehrheit zur Selbsttäuschung über ihre Lage, ja zum Selbstbetrug. Es ist dieser Punkt, der den heutigen Leser der damaligen Publizistik und Literatur so ratlos lässt und der auch in der Analyse unserer eigenen Erinnerung, bei allen Versuchen der Erklärung, einen Rest von Unauflöslichem zurücklässt.

(Gershom Scholem, Zur Sozialpsychologie der Juden in Deutschland 1900-1933)

בניגוד לזן ולשלום ובדומה ללסקר-שילר ולקפקא, לא התנערה איטה מהמסורת היהודית-גרמנית, ועל כן גם לא קידשה אותה.²² אדרבה, היא

²¹ שם. התרגום שלי: 'בשנת 1976 אין זה פשוט כלל ועיקר להתעמק בעמדות השונות האלה ולהרגיש כלפיהן אמפתיה או לשפוט אותן. בהקשר זה, יש תפקיד למניע שקשה להפריז בחשיבותו בכל הנוגע לשאלות הנדונות כאן. אני מתכוון לנטיית רוב היהודים – נטייה שכיום כמעט אינה נתפסת ושעומדת בניגוד לכוח הביקורתי הידוע לכול שלהם – השלות עצמם בנוגע למצבם, כן – אפילו נטייה להטעיה עצמית. זאת הנקודה שמותירה את קורא העיתונות והספרות של אותם הימים חסר עצות כל כך והמותיר גם בניתוח הזיכרונות שלנו עצמנו, למרות כל ניסיונות ההסבר, שארית של דבר שאין לו פתרון' (גרשם שלום, לפסיכולוגיה החברתית של היהודים בגרמניה 1900–1933). איטה ציטטה זאת בהקשר של היבטים נוספים בהיפוך המתרחש בחשיבה של שלום בנוגע לתרבות היהודית המודרנית בכלל ולזיקה לתרבות הגרמנית בפרט.

²² על מנגנוני ההיפוך בשיח המודרני הניכרים בדבריהם של שלום ושל זך כאחד, אשר הניתוק המוחלט בפיהם מתגלה כחיבור דווקא, ראו: Karin Neuburger, 'Introduction', *ibid*, *Recasting the 'Other': Readings in German-Jewish Interwar Culture and its Aftermath*, II: Yearbook for European Jewish Literature Studies, Vivian Liska & Alfred Bodenheimer (eds.), Berlin 2015, pp. 1–2

ביקשה את ה'יהודי' שבה, ומצאה אותו בעיתונות היהודית-גרמנית של המאה התשע עשרה: 'Die Auseinandersetzung mit Existenz und Tradition, mit Judesein und Judentum, bildet im wesentlichen und mit wechselnden Akzenten die jüdische Substanz der deutsch-jüdischen Literatur' (תרגום: ההתמודדות עם הקיום בהווה ההיסטורי ועם המסורת, עם ההווה היהודית ועם היהדות, בונה בעיקרו של דבר ובדגשים משתנים את המהות היהודית של הספרות היהודית-הגרמנית).²³

כשהחלה את הדוקטורט שלה נכנסה איטה לארכיון כהיסטוריונית, וכססיימה את כתיבתו יצאה ממנו כחוקרת ספרות. בהקשר האקדמי שבו פעלה, היינו במרחב האקדמי הישראלי של המחצית השנייה של המאה העשרים בכלל וזה של האוניברסיטה העברית בפרט, במרחב אשר הייתה בו לחקר ההיסטוריה היהודית-גרמנית הבכורה הבלתי מעורערת, ואילו לחקר הספרות היהודית-גרמנית היה מקום משני במקרה הטוב, היה המעבר אל הספרות לא-פשוט בלשון המעטה. אך מבחינתה של איטה הוא היה כנראה הכרחי. ואולם גם כחוקרת ספרות לא זנחה איטה את שיטות העבודה של ההיסטוריונית. גם מבחינה זו היא העמידה עצמה בתווך. והרי גם בהמשך דרכה נכתבה עבודתה בראש ובראשונה בזיקה אל הארכיון: היא אספה וערכה טקסטים שוליים לכאורה והפכה אותם לקנוניים. לדוגמה, חילופי המכתבים בין גרשם שלום לאמו, בטי שלום, הפכו תחת ידיה של איטה למסמך שמעיד דווקא על גדולתה של האם.²⁴ בדומה לכך הציבה איטה בקדמת הבמה את הסופרת אנה מריה יוקל,²⁵ וכן בער בה להט פמיניסטי

²³ ראו: Itta Shedletzky, 'Existenz und Tradition Zur Bestimmung des "Jüdischen" in der deutschsprachigen Literatur', Itta Shedletzky und Hans Otto Horch (hrsg.) *Deutsch-jüdische Exil-und Emigrationsliteratur im 20. Jahrhundert*, München 1993, S. 4. התרגום שלי.

²⁴ איטה כתבה על מכתבים אלה כך: 'אין ספק שבטי שולם [!] היא הדמות הראשית בחליפת המכתבים, אם כי תשומת הלב של הקוראים תתמקד בעיקר בבנה המפורסם'. ראו: גרשם שלום ואמו, **מכתבים 1917-1946**, תרגם מגרמנית ארנו בר, ערכה איטה שדלצקי, ירושלים ותל אביב תשנ"ח, עמ' 9.

²⁵ ראו: Anna M. Jokl, *Aus sechs Leben*, herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Jennifer Tharr, mit einem Essay von Itta Shedletzky, Frankfurt am Main 2011

שבוודאי לא היה קל לתת לו ביטוי בעולם אקדמי שנשלט כמעט לחלוטין על ידי גברים.

כמו כן הבחירות המחקריות של איטה, שהתבססו לעיתים קרובות על היכרויות אישיות, כמו לדוגמה הבחירה לתרגם את הרומן 'העלמה שטארק' מאת תומס הורלימן,²⁶ בשילוב עם החשיבה הבלתי קונבנציונלית שלה, העמידו אותה בחזית. איטה הקדימה את זמנה, ואפשר לראות זאת על פי שני היבטים לפחות של עבודתה. האחד קשור בהעדפתה את הארכיון על ארון הספרים, המעמיד לרשותנו יצירות קנוניות: עשרות שנים לפני שהדבר הפך לאופנה עסקה איטה לא רק בהיסטוריה של חיי היום-יום אלא גם בממד החומרי, החושני, המוחשי של העשייה הספרותית.²⁷ ההיבט השני קשור בזיקה ההדוקה בעבודתה של איטה בין המחקר ההיסטורי למחקר הספרותי – תשומת הלב המיוחדת שהיא הקדישה להקשר ההיסטורי, התרבותי, החברתי והפוליטי של הטקסטים שעסקה בהם.²⁸

כאמור, איטה ידעה שלהיבטים מסוימים של התרבות הגרמנית בכלל ושל הספרות הגרמנית בפרט היה המשך בתרבותה ובספרותה של היהדות המודרנית. ידיעה זו הייתה היסוד לקשר המחקרי בינינו. כאשר התחלתי את התואר השני בספרות עברית בהנחייתה של יהודית בר-אל ז"ל, יהודית קישרה בין איטה וביני, ומאז במגוון צומתי מחקר ניגשתי אל איטה ונעזרתי בה. לדוגמה, איטה הייתה הראשונה שקראה את תרגומי מיידש לגרמנית של

²⁶ ראו: תומאס הורלימן, *העלמה שטארק*, תרגמה מגרמנית איטה שדלצקי, ירושלים 2009. באחרית הדבר כתבה איטה: 'הספר והדיון סביבו נגעו גם ב[ה] ובתולדות חי[ה]', ועל כן פנתה אל הסופר במכתב ולבסוף גם החליטה לתרגם את ספרו לעברית.

²⁷ הציטוט מכתביו של קפקא שלעיל, שללא ספק בחרה איטה בקפידה וכפי הנראה משקף גם חוויה אישית שלה במהלך עבודתה על הדוקטורט שלה, וכן עצם העיסוק בעיתונות היהודית הגרמנית על כל גווניה מעידים על כך. דוגמה נוספת אפשר למצוא שם, באחרית הדבר לתרגום של 'העלמה שטארק'.

²⁸ אפשר להדגים זאת כמעט בכל אחת מעבודותיה של איטה, אך לשם גיוון אצביע כאן על מאמר שכתבה על היינריך היינה, דוגמה מובהקת לתשומת לבה של איטה להקשר תרבותי ולהיסטוריה אשר בה מתרחשת לא רק הכתיבה אלא גם הקריאה: Itta Shedletzky, 'Heine aus deutscher und aus jüdischer Sicht von damals bis heute', Naomi Kaplansky, Elisheva Moatti und Itta Shedletzky (Hrsg.), *Heinrich Heine in Jerusalem*, Hamburg 2006

'מעפיסטא', פואמה של אצ"ג.²⁹ כאשר עברו איטה ומשה מירושלים לרמת גן כדי להיות קרובים יותר לבנותיהם ולנכדיהם, בקושי התראינו, אך לפני כחצי שנה, כאשר כתבתי את המבוא לספרי על התהוותה של השירה היהודית במרחב המרכז-אירופי, בפתח הספר הודיתי לאיטה על תרומתה לעבודתי. קיוויתי לשלוח לה עותק של הספר, אלא שהדבר לא הסתייע. איחרתי את המועד.

ב'סיפור פשוט' – ודיברנו לא מעט, איטה ואני, על עגנון בהקשר הגרמני – מופיע קטע לקראת ההתרה של הרומן, ובו אני מבקשת לסיים. בשל אורכו לא אצטט אותו במלואו. במקום זאת אספר כי במהלך הטיפול שהירשל, גיבור הרומן, עובר במוסד לפגועי נפש שהקים הדוקטור לנגזם בעיר הבירה של גליציה, למברג, הרופא מספר לו על רב שלימד אותו ואת בני גילו בעיירה היהודית הענייה שבה גדל. אותו רב התאוה לרכוש ספר מסוים, אלא שלא עלה בידו לעשות כן. עני היה.

הדוקטור לנגזם, שהכיר בשפע שהרעיף עליו אותו רב, ביקש אחרי שהתבסס מקצועית וכלכלית להעניק לו במתנה את הספר המיוחל, אלא שהרב נפטר מן העולם לפני שהדוקטור לנגזם הספיק לגמול לו על כל הטוב שקיבל ממנו. הדוקטור לנגזם חותם סיפור זה מחייו באומרו להירשל: 'לאו כל אדם זוכה לשלם טובה למיטיביו. דיים שאין משלמים להם רעה. שמא נתייאש, לא כי אלא אדם מיטיב עם חברו ואינו מקבל תשלומין, לימים זה מיטיב עם אחר ואחר עם אחר, מתוך כך מידה טובה משתלמת והעולם מתקיים ועומד'.³⁰

מי ייתן ואזכה גם אני, ונזכה כולנו, שהיינו במגע עם האישה הנדיבה והחוקרת החלוצה, להיטיב עם אחרים, להעביר הלאה את הטוב שקיבלנו מאיטה שדלצקי זכרה לברכה, ובכך לקיים את העולם.

²⁹ ראו: Uri Z. Greenberg, *Mephisto*, Ashraf Noor (hrsg.) aus dem Jiddischen übersetzt, mit Anmerkungen versehen und mit einem Einleitungssessay von Karin Neuburger, *Makom*, 4, München 2007

³⁰ שמואל י' עגנון, 'סיפור פשוט', כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון: על כפות המנעול, ג, ירושלים ותל אביב תש"י, עמ' רכו-רכז, רלג.

'הסירו דאגה מליבכם': על הגלוי והנסתר במכתביה של חנה קרמינסקי, ברלין 1939–1942

נטלי ניימרק-גולדברג

לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי

ביום 3 במרץ 1939 עזבו את ברלין אדולף (אברהם) וזלמה קרמינסקי בדרכם ללוגנו, ושם חיכו להם בתם הצעירה ארנה, שהתגוררה בשווייץ מאז נישואיה ב-1923, בעלה איזידור ברלוביץ וארבעת ילדיהם.¹ בני הזוג קרמינסקי הותירו מאחור לא רק קרובים ומכרים ואת העיר שהייתה ביתם עשרות שנים, אלא גם את בתם הבכורה חנה (1897–1943).² הלחץ שהפעילו עליה ההורים כדי שתצטרף אליהם לא הועיל: חנה גמרה בליבה להישאר בגרמניה. היא כמובן לא ידעה – כשם שאיש לא ידע בשלב זה – מה בדיוק צופן העתיד לה וליהודים האחרים, אך בלי ספק היה לה ברור שמי שביכולתו לעזוב, מוטב שיעשה זאת בהקדם. קרמינסקי, ממנהיגות תנועת הנשים היהודיות בארצה ובעלת תפקיד בכיר במוסדות הקהילה, הספיקה עד אז לסייע ליהודים רבים להגר מגרמניה הנאצית. ואולם היא עצמה בחרה שלא לנצל את ההזדמנויות שעמדו בפניה אלא להישאר ולהתמיד בעשייתה הציבורית.

החלטתה של קרמינסקי להישאר בגרמניה, גם אם הייתה בלתי שגרתית, נראית המשך ישיר לסיפורה האישי עד לאותו שלב. מצעירותה היא בחרה לצעוד במסלול ייחודי, שאומנם לא רק היא הלכה בו, אך גם לא מרבית בנות תקופתה – מסלול שמשמעו הקדשת חייה לפעילות חברתית ולעשייה

¹ אני מודה לפרופ' גיא מירון על הערותיו החשובות.

² השם הפרטי שבו הציגה את עצמה בכל פרסומיה, בו חתמה ובו זכתה להכרה, הוא Hannah. שמה הרשמי, כפי שהופיע ברישום הלידות העירוני לשנת 1897, היה Minna Johanna.

ציבורית.³ היא רכשה השכלה מקצועית בתחומי העבודה הסוציאלית והחינוך במוסדות חדישים, ובת 24 הצטרפה לאיגוד הנשים היהודיות בגרמניה (*Jüdischer Frauenbund*), ארגון ארצי גדול שייסדו ב-1904 ברטה פפנהיים ושותפות אחרות, אשר כלל בשיאו בתקופת רפובליקת ויימר כ-50,000 חברות.⁴

קרמינסקי הצליחה לטפס במהרה בסולם הנהגתו של האיגוד ומילאה בו תפקידים בכירים, אף שמעולם לא העפילה למשרה הגבוהה ביותר, תפקיד יושבת הראש. מתוקף היותה האחראית לתחום העיתונות היא ייסדה וערכה לצד מרתה אולנדורף את ביטאון האיגוד 14 שנים, מ-1924 ועד לשלהי 1938.⁵ בשמשה מזכירה כללית של האיגוד היא גילתה תושייה ויוזמה ותרמה רבות להקמת מיזמים לרווחת נשים, נערות וילדים. במסגרת תפקידיה היא עמדה בקשר הדוק לא רק עם הסניפים המקומיים של האיגוד אלא גם עם ארגונים קהילתיים אחרים (ובחלקם ייצגה את האיגוד ואת האינטרסים של הנשים), עם אגודות לא יהודיות בגרמניה שעסקו בנושאים פמיניסטיים וחברתיים, ועם ארגוני נשים יהודיות בעולם.

³ על קרמינסקי ראו: Gudrun Maierhof, “Ich bleibe, um meine Pflicht zu tun”. על קרמינסקי ראו: Hannah Karminski (1897–1942), Sabine Hering (ed.), *Jüdische Wohlfahrt im Spiegel von Biographien*, Frankfurt a.M. 2006, pp. 220–228; נטלי ניימרק-גולדברג, “רק אישה לא נשואה תתמסר כל כולה למטרה”: רווקות ומנהיגות בחיי חנה קרמינסקי (1897–1943), *זמנים*, 148 (2023), עמ' 18–31; Natalie Naimark-Goldberg, ‘Biographien jüdischer Frauen: Hannah Karminski (1897–1943) – Jewish Feminist Leader and Social Worker’, *Medaon – Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung*, 18, 35 (2024), pp. 1–5: https://www.medaon.de/pdf/medaon_35_naimark-goldberg.pdf

⁴ על ארגון זה ראו: Marion A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement: The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904–1938*, Westport 1979; Yvonne Weissberg, ‘Der Jüdische Frauenbund in Deutschland 1904–1939: zur Konstruktion einer weiblichen jüdischen Kollektiv-Identität’, Zurich 2016; ברטה פפנהיים, *זכותה של אישה: מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות*, נטלי ניימרק-גולדברג (עורכת), ירושלים 2019.

⁵ על עיתון זה, שכותרתו *Blätter des Jüdischen Frauenbundes*, ועל מעורבותה של קרמינסקי בעריכתו ראו: נטלי ניימרק-גולדברג, “דפי איגוד הנשים היהודיות” (1938–1924) וכינונו של מרחב נשי בספרה הציבורית היהודית בגרמניה, *חידושים*, 26, 2 (2024), עמ' 258–225.

עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933 נדרש האיגוד לערוך שינויים והתאמות למצב החדש, וחלק ממשימותיו השתנו. מצוידת ברעיונות שדגלו בהעצמת נשים ובמתן הזדמנויות לבני שני המינים קידמה קרמינסקי הקמת מיזמים בתחום ההכשרה המקצועית לנערות ולנשים, עזרה להן למצוא תעסוקה בגרמניה ופעלה לעידוד הגירתן. גם לאחר חיסולו של האיגוד בהוראת השלטון הנאצי בעקבות פוגרום נובמבר 1938 ('ליל הבדולח'), לא הפסיקה קרמינסקי לפעול ברוחו. אחד המבצעים החשובים שהייתה מעורבת בהם, המשך ישיר לעבודה שעשתה שנים, היה מבצע הוצאתם של ילדים יהודים מאזורי השליטה הנאצית (קינדר-טרנספורט); נוסף על עבודתה מאחורי הקלעים, בספטמבר 1939 אף עמדה ללוות לאנגלייה קבוצת ילדים, אך המלחמה פרצה, ובאחת נפסקו משלוחי ההצלה. בטרם ננעלו שערי היציאה באוקטובר 1941 קרוב לוודאי היה עולה בידה להשיג לעצמה, לו רצתה בכך, ניירות הגירה שיהודים רבים כה ייחלו להם, אם בעזרת קרובי משפחה בעלי השפעה באנגלייה ואם בעזרת אחותה, אשר סידרה לה הצעת עבודה בשווייץ שהייתה עשויה לפתוח בפניה את שערי המדינה, שמיעטה לקבל פליטים יהודים.⁶

קרמינסקי כאמור סירבה לעזוב, ותחת זאת הצטרפה לשורות הארגון הקהילתי שקם בראשית 1939, 'ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה'. במשימותיו של הגוף החדש נמנו סיוע להגירת יהודים מגרמניה, מתן סעד ליהודים שנותרו בה ודאגה לחינוך של ילדים יהודים ולהכשרה מקצועית של מבוגרים.⁷ מכיוון שהמשימות שעמדו בפני ההתאחדות הארצית היו קרובות לאלה שהעסיקו בעבר את איגוד הנשים, כך הניחה קרמינסקי, בהישארה תוכל לסייע רבות לבני הקהילה, ונוסף על כך תוכל להמשיך את שליחותו של האיגוד. זו הייתה גם הציפייה של ראשי ההתאחדות: הם קיוו כי העבודה

⁶ על פי ד"ח ההתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה לשנת 1939, מתחילת אותה שנה ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה (1 בספטמבר 1939) היגרו מגרמניה 62,000 יהודים. רק 69 מהם היגרו לשווייץ. *Arbeitsbericht der Reichsvereinigung der Juden in Deutschland für das Jahr 1939*, p. 12

⁷ על פועלו של ארגון זה ראו: Esriel Hildesheimer, *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime. Der Existenzkampf der Reichsvertretung und dem NS-Regime. Der Existenzkampf der Reichsvertretung und dem NS-Regime*, Tübingen 1994; רבקה אלקין, **הלמות הלב: המשכיות ותמורה בפעולות הסעד והרווחה של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי 1933–1945**, ירושלים תשס"ד, עמ' 199–259.

הסוציאליזם של הנשים לא תיפסק וכי 'העלמה קרמינסקי תוסיף להיות מועסקת למטרה זו'.⁸

קרמינסקי נשארה אפוא בגרמניה במשימת האיגוד, אף שזה חדל להתקיים. היא מונתה לתפקיד בעל אחריות רבה וסמכות מקיפה בארגון הקהילתי החדש: ראש מדור הרווחה הכללית במחלקת הסעד, שהייתה המחלקה בעלת התקציב הגדול ביותר בהתאחדות. על כתפיה 'רבעה משימת ענקים: במשאבי היהודים ההולכים ומתדלדלים צריך היה לממן בתי זקנים, בתי יתומים ובתי ילדים מלאים להתפקע, לדאוג לבתי תמחוי ליותר מ-2,700 נזקקים בברלין, לטפל בחולים הרבים ולספק להם תרופות'.⁹

מרגע עזיבת ההורים החלה התכתבות נמרצת בינם ובין בתם חנה. מכתבים וגלויות עשו את דרכם בין ברלין לשווייץ כפעמיים בשבוע בכל כיוון. איגרותיהם של ההורים, וכן אלה ששלחו האחיות ארנה ובני משפחתה, היו ברשותה של חנה קרמינסקי, ולא נשתמרו. קרמינסקי נעצרה ב-9 בנובמבר 1942, ולאחר חודש במאסר נשלחה לאושוויץ, ושם מצא אותה מותה ב-4 ביוני 1943. היא אומנם דאגה מבעוד מועד להפקיד למשמרת את המסמכים היקרים שהיו ברשותה – כולל העיזבון האישי של אמה הרוחנית ברטה פפנהיים – בידי מכר שווייצרי, אך לפי דיווחו, המרתף שהטמין בו את הניירות הופצץ במלחמה.¹⁰ לעומת זאת המכתבים והגלויות ששלחה קרמינסקי אל הוריה וכמה מן האיגרות ששלחה אל אחותה – בסך הכול קרוב ל-300 פריטים – השתמרו בידי המשפחה,¹¹ וכעת מחזיק בהם אחד מנכדיה של ארנה, שמתגורר בישראל.¹² למרות הימצאותו של צד אחד בלבד בחליפת

⁸ כך במכתב סיכום ששלחו מנהיגות איגוד הנשים, ובהן קרמינסקי, ב-27 בפברואר 1939 בעקבות פירוקו של הארגון, אל עמיתות שהתפזרו ברחבי העולם. (2004) *Ariadne* 45–46, pp. 56–57

⁹ משה צימרמן, **גרמנים נגד גרמנים: גורלם של היהודים 1938–1945**, תל אביב 2013, עמ' 50. מספר היהודים שנזקקו לשירותי הסעד של ההתאחדות הארצית הגיע לעשרות אלפים.

¹⁰ ארנה ברלוביץ אל גב' קרמר, 10.12.1956, Dora Edinger Collection, Jüdisches Museum Frankfurt, B 1986/0738

¹¹ יש לברך על הימצאותם של המכתבים שישנם, ולצד זה אפשר להצטער על שאבדו עקבותיהם של רבים מהמכתבים שכתבה קרמינסקי לאחותה ארנה, בעיקר אלה שוודאי שלחה לה מאז שארנה עברה מברלין לשווייץ בשנות העשרים.

¹² תודתי לרמי ומשכית לאופר, שאפשרו לי לעיין במכתבים ולהיעזר בהם לצורך המחקר.

המכתבים, התייעוד הקיים משקף היטב את טיב הקשר בין הצדדים ואת הדינמיקה ביניהם בזמן המלחמה.

מכתבים אלה מצטרפים אל מאגר מוגבל של איגרות ששלחו יהודים מגרמניה בכלל ומברלין בפרט בתקופת המלחמה, שהשתמרו ונגישים היום למחקר, ובהם המכתבים ששלח העיתונאי הרמן זמטר אל מכרים לא יהודים בתוך גרמניה;¹³ המכתבים ששלחה הרטה פינר, בת גילה של חנה קרמינסקי, ששימשה מורה בבית ספר יהודי בברלין, אל בנותיה הצעירות, שהצליחו להגר לשווייץ בהשתדלותו של אביהן הלא יהודי;¹⁴ המכתבים ששלחה המשוררת תושבת ברלין גרטרווד קולמר אל אחותה בשווייץ;¹⁵ והמכתבים שכתבה גרטרווד המרשטיין, אישה יהודייה תושבת ברלין בשנות החמישים לחייה, לבתה ולחתנה בלונדון בשלהי 1942, שאותם הפקידה בידי אשת אמונים לא יהודייה ונשלחו ליעדם רק אחרי המלחמה.¹⁶

תכתובות אלה, ולצידן גם מכתביה של קרמינסקי, הן בבחינת אוצר לחוקרי התקופה. אומנם למקורות מסוג זה מגבלות שחשוב להביא בחשבון, בראש וראשונה העובדה שבמרבית המקרים נאלצו כותבי המכתבים להתחשב בצנזורה הנאצית, ולכן הסוו או העלימו פרטים מסוימים, ועל ידי כך הדגישו פרטים אחרים.¹⁷ גם היעדרו, על פי רוב, של צד אחד בהתכתבות הוא אתגר.

¹³ דניאל פרנקל (עורך), **להיות יהודי בברלין: מכתבי הרמן זמטר מ-19 באוגוסט 1939 עד 7 בפברואר 1943**, ירושלים תשס"ח.

¹⁴ Hertha Feiner, *Before Deportation: Letters from a Mother to her Daughters, January 1939–December 1942*, Karl Heinz Jahnke (ed.), Evanston, Illinois, 1999

¹⁵ Gertrud Kolmar, *Briefe*, Johanna Woltmann (ed.), Göttingen 2014

¹⁶ שלושה מכתבים שמורים בספרייה וינר בלונדון (Wiener Holocaust Library) וזמינים באתר: <https://www.testifytothetruth.co.uk/viewer/metadata/105301/1> לצד מלאכתם של חוקרות וחוקרים בפרסום התכתבויות יש גם פרויקטים משפחתיים לשימור ולהנגשה של מכתבים שנשלחו מגרמניה הנאצית. לדוגמה: Susanne Sommer, *The Letters 1938–1945: The Grunwalds' Journey from Oppression to Freedom*, Sacramento, CA, 2004; עמליה וגוטליב (מקס, רות) ביר, **בכיוון אחד, מכתבים מברלין לפלשתינה 1933–1944**, תל אביב תשע"ז.

¹⁷ כפי שציינה אווה ויס במחקרה על מכתבים שנשלחו ממחנה ריכוז ראוונסבריק, בשל הצנזורה לא רק איבדה ההתכתבות האישית את פרטיותה; הצנזורה השפיעה גם על בחירת הנושאים ועל ניסוח המכתבים. Eva L. Wyss, 'Andeutungen – Briefe zwischen Zensur und Normalität. Briefeschreiben im Konzentrationslager Ravensbrück',

ואולם יש למכתבים שכתבו יהודים שחיו תחת שלטון הנאצים גם יתרונות בולטים, בעיקר בשל העובדה כי לעיתים הם מתארים בזמן אמת לא רק את ההתרחשויות אלא גם את התחושות האישיות של הכותבים לנוכח החמרת התנאים, את דאגותיהם ורצונותיהם ואת חוסר הוודאות בנוגע לעתיד לבוא, שלא כבמקורות אישיים (אגו-דוקומנטים) אחרים, כגון זיכרונות שנכתבו במבט לאחור או תיעוד בעל פה שנמסר לרוב ממרחק השנים, כאשר הסוף כבר היה ידוע לכולם.¹⁸ מכתבים גם שופכים אור על הדינמיקה החברתית בין המתכתבים ועל השינויים שחלו ביחסיהם לאורך זמן.¹⁹

התכתבות למיניהן שיצאו מברלין בזמן המלחמה אינן מספקות כולן אותו סוג מידע. מה שנאמר במכתבים – וגם מה שלא נאמר בהם – תלוי לא רק בצנזורה ובאופן העברת המכתבים (בדואר או באמצעות בלדרים, כלומר בלא פיקוח השלטון) אלא גם בגורמים אחרים, ובהם טיב הקשר בין המוען לנמען והמטרה שביקשו הכותבים להשיג: כפי שהדגיש דניאל פרנקל בדברי המבוא

Ulla Kleinberger, Annelies Häcki Buhofer & Elisabeth Piirainen (eds.), *'Krieg und Frieden' – Auseinandersetzung und Versöhnung in Diskursen*, Tübingen 2005, pp. 205–231

¹⁸ בשנים האחרונות התפרסמו מחקרים היסטוריים שהתבססו על התכתבויות שהתגלו מתקופת השואה ודנים בסוגיות אלה. ראו לדוגמה: Oliver Doetzer, *'Aus Menschen werden Briefe'.* Die Korrespondenz einer jüdischen Familie zwischen Verfolgung und Emigration, 1933–1947, Köln 2002; Christopher R. Browning, Richard S. Hollander & Nechama Tec (eds.), *Every Day Lasts a Year: A Jewish Family's Correspondence from Poland*, Cambridge 2007; Shirli Gilbert, *From Things Lost: Forgotten Letters and the Legacy of the Holocaust*, Detroit 2017; Joachim Schlör, *Escaping Nazi Germany: One Woman's Emigration from Heilbronn to England*, London 2021; Eliyana R. Adler, 'Maintaining Family Networks via Post During the Holocaust', Eliyana R. Adler & Natalia Aleksion (eds.), *Entanglements of War: Social Networks During the Holocaust*, Jerusalem 2022, pp. 77–101; ראו בן מור, "הישאר בריא, היה זהיר ואמיץ, אל תחשוש לגורלנו", הורות מרחוק בצל חיים שעצרו מלכת – חקר מכתבים בתקופת השואה, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשפ"ג. וראו פרויקט בנושא מכתבים מתקופת השואה בספריית וינר בלונדון, כולל תערוכה וירטואלית והרצאות:

[/https://exhibitions.wienerholocaustlibrary.org/holocaust-letters](https://exhibitions.wienerholocaustlibrary.org/holocaust-letters)
¹⁹ Shirli Gilbert, 'A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections', *The Journal of Holocaust Research*, 36, 4 (2022), pp. 281–298

למכתביו של זמטר, 'חליפת מכתבים היא אקט דיאלוגי מטבעו', אשר 'נועד לעתים קרובות להשגת מטרה קונקרטיה בהווה'.²⁰ מטרה זו הייתה שונה ממקרה אחד למשנהו אפילו כאשר מדובר על מכתבים שכתבו יהודים בברלין בתקופת השואה.

במכתבים ששיגר זמטר אל נמעניו בתוך גרמניה, לדוגמה, דיווח המוען על הזוועות שראה ושחווה, ומטרתו הייתה לא רק להודות על אספקת מזון ועל הסיוע שניתן לו (ואולי להמריץ את המשך העזרה) אלא גם 'לפרוץ סדק זעיר ככל שיהיה בחומת ההשתקה וההכחשה' שהקימו הנאצים סביב מעשיהם.²¹ איגרותיה של פיינר אל בנותיה בשווייץ נועדו למטרה אחרת – לאפשר לה עד כמה שאפשר להמשיך למלא תפקיד הורי: לפקח על חינוך בנותיה, ליעץ להן בתחום חברתי, לדאוג לקשר בין שתי האחיות, וכן לשקף לבנותיה את קשיי החיים בברלין ולעורר בהן מעט חמלה ואהדה כלפי האם.²² מכתביה של קרמינסקי ביקשו להשיג יעד אחר, כפי שאפשר ללמוד מעיון במכתבים, מניתוח הדברים שבחרה לספר ובחינה של הדברים שנעדרים מן המכתבים, ומאופן הצגת חוויותיה. ממכתבי קרמינסקי למשפחתה עולה הרושם שהיא יצאה מגדרה כדי להעביר להורים מסר מרגיע ככל האפשר. 'הכול בסדר', היא חוזרת ומדגישה ברבים מן המכתבים, כמו מבקשת להגן על הוריה ולחסוך מהם מחשבות מטרידות על גורלה.

דאגתה של קרמינסקי להוריה הייתה עצומה. לנוכח המציאות הקשה שנחשפה אליה בברלין בשנות המלחמה ולמראה היהודים המבוגרים הרבים שנותרו בגפם, חסרי ישע, בשעה שילדיהם מצאו מקלט מחוץ לגרמניה, היא חשה הקלה 'לדעת שהוריי נמצאים בסביבה טובה ויפה',²³ שהם הצליחו להגר והגיעו לחוף מבטחים.

²⁰ פרנקל (לעיל, הערה 13), עמ' 27.

²¹ שם, עמ' 29.

²² על השימוש במכתבים כעזר בתפקיד ההורי ראו מור (לעיל, הערה 18), והפניותיו שם לספרות בנושא. מעניינת ההשוואה שערך מור בין המכתבים של שני אחים אל בניהם שהיגרו: אח אחד נמנע מעדכון ישיר על התקנות שהקשו על חיי היהודים בגרמניה, ואילו האח השני בחר לכתוב לבנו על כך מפורשות. שם, עמ' 89–91.

²³ מחנה קרמינסקי, ברלין, לאווה רייכמן, לונדון, 16.4.1939, Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

אלא שמבחינת ההורים הייתה נחמה חלקית בלבד בעובדה שהם עצמם לא עמדו בסכנת חיים, והם לא מצאו מנוח בדאגתם לבתם הבכורה. קרמינסקי ודאי ידעה זאת, וייתכן כי במכתביה טמונה גם מידה מסוימת של תחושת אחריות כלפיהם מפני הכאב שגרמה להם, כמובן שלא באשמתה, בהחלטתה להישאר.

רבים ממכריה של קרמינסקי שכתבו עליה לאחר המלחמה הכתירו אותה בתואר 'מרטירית', קדושה מעונה.²⁴ לכול היה ברור כי לו רצתה, היה עולה בידה להגר ולהינצל, ואילו היא בחרה להקריב את חייה למען הכלל. אין ספק כי מחד גיסא בהישארותה הסבה טוב בל יתואר לאנשים רבים מספור שלא שפר גורלם ונאלצו להישאר ולגווע בגרמניה. כפי שנראה להלן, היא עשתה מעל ומעבר כדי ללוות את בני הקהילה וכדי להקל ככל האפשר את מצבם העגום. ואולם מאידך גיסא היא עוררה מועקה גדולה בהוריה לאורך שנות המלחמה ובייחוד לאחר שנלקחה למזרח ועקבותיה אבדו.

הניגוד שעולה מקריאת המכתבים בין מסירותה הקהילתית ובין הצער והיגון שהסבה להוריה הישארותה בגרמניה הוא דוגמה אחת לריבוי ההיבטים המוסריים שיש לבחירות הבלתי אפשריות שנאלצו יהודים לנקוט בתקופת השואה.²⁵

²⁴ לדוגמה, הפילוסופית היהודייה מרגרטה זוסמן, שהייתה מיודדת עם קרמינסקי, כתבה עליה בספר זיכרונותיה שהיא 'הייתה מרטירית אמיתית'. Margarete Susman, *Ich habe viele Leben gelebt: Erinnerungen*, Stuttgart 1964, p. 127. וכך כינתה אותה גם אוטיליה שנוולד, שעמדה בראש איגוד הנשים היהודיות בגרמניה עד לחיסולו ועבדה צמוד לקרמינסקי, בעדותה אחרי המלחמה: 'Aus der Arbeit des Jüdischen Frauenbundes in Bochum, 1934–1938', The Wiener Holocaust Library, Ref. no. 1656/2/5/338, p. III/4

²⁵ למחקר שיוחד לדילמות המוסריות של הנהגת הקהילה היהודית בגרמניה בדבר שיתוף הפעולה עם השלטון הנאצי, דילמות שגם קרמינסקי הייתה מעורבת בהן, ראו: Beate Meyer, *A Fatal Balancing Act: The Dilemma of the Reich Association of Jews in Germany, 1939–1945*, New York & Oxford 2013. ראו גם צימרמן (לעיל, הערה 9), עמ' 39–43. לדיון רחב על דילמות מוסריות בתקופת השואה במרחב גאוגרפי אחר ראו: יצחק (טולקה) ארד, זה קרה בפלנטה שלנו: מוסר ודילמות קיומיות בקרב יהודים במציאות השואה, ירושלים 2020.

התכתבות בזמן מלחמה

קשה להפריז בחשיבות שהייתה להתכתבות המשפחתית בעיני קרמינסקי ובעיני ההורים. תחילה עוד היה אפשר לשוחח בטלפון כפעם בפעם,²⁶ אך אפשרות זו פסקה במהרה, והמכתבים נותרו אמצעי כמעט בלעדי לתקשורת (מלבד מסרים שאולי הצליחו להעביר לעיתים נדירות באמצעות אישים שחצו את הגבול בין המדינות). במכתב להורים בצאת יום כיפור, שבו סיפרה קרמינסקי בקצרה על מהלך יום הצום והביעה ציפייה לדיווח גומלין, הזכירה בערגה כיצד 'לפני שנתיים יכולנו לשוחח טלפונית בערב זה' (1 באוקטובר 1941),²⁷ ואילו עתה נאלצו להסתפק בדואר ולהמתין ימים לקבלת ידיעות. קרמינסקי עשתה כל מאמץ לשלוח להורים מכתב או גלויה מדי כמה ימים, גם אם זמנה היה מוגבל למדי, גם אם נאלצה להקדיש לכך זמן בסוף יום עבודה ארוך ומתיש פיזית ונפשית, וגם אם לא היו בפיה בשורות חדשות שהיה אפשר לחלוק איתם. העיקר היה לשגר אות חיים כדי לחסוך דאגה ולשמור על קשר רציף.

לא היה מובן מאליו שחליפת מכתבים מעין זו, ובאותה תדירות, תיתכן כלל. קשר הדואר עם מדינות רבות פסק כשאותן ארצות הצטרפו לחימה נגד גרמניה הנאצית, וליושבים במדינות אלה – למשל בארצות הברית, בבריטניה או בארץ ישראל המנדטורית – נותרה רק האפשרות להתכתב עם יקיריהם בגרמניה באמצעות הצלב האדום.²⁸ מצבה של שווייץ הניטרלית היה שונה, ומסיבה זו ההתכתבות בין קרמינסקי ובני משפחתה שימשה צינור לתקשורת רחבה יותר. מידע על ידידותיה ועל מכריה שהיגרו לכל מיני יעדים בעולם ומסרים אליהם עשו את דרכם בתיווכם של קרובי קרמינסקי בשווייץ (לדוגמה: 25 באוקטובר 1939, 21 בינואר 1941).

²⁶ מהרטה פיינר לבנותיה, 1.9.1940: 'למרבה הצער, אחרי 1 באוקטובר לא יהיה לנו טלפון עוד; לאבא ואנשיו [דהיינו ל'ארים'] מותר להחזיק את שלהם'. ההדגשה במקור. פיינר (לעיל, הערה 14), עמ' 29.

²⁷ תאריכי המכתבים יבואו בסוגריים לאורך המאמר; המכתבים המצוטטים שמורים באוסף המשפחתי אלא אם צוין אחרת.

²⁸ 'לאחרונה הגיע לכאן מפלשתינה דרך הצלב האדום הרבה דואר מסוף יוני, אז מאוד מהר'. מחנה קרמינסקי, ברלין, לארנה ברלוביץ, 30.8.1942.

ההתכתבות שירתה גם מעגל רחב יותר: באין-ספור מקרים עברו בדרך זו הודעות מיהודים שנותרו בגרמניה אל קרוביהם בעולם, ולהפך. 'אמה של אווה רייכמן תשמח מאוד אם תמסרו לבתה (London N.W.6, Buckley) (Rd. 48) כי שלומה טוב' (17 בספטמבר 1939),²⁹ ביקשה קרמינסקי מהוריה בשליחות אמה של ידידתה אווה רייכמן לבית יונגמן, שהיגרה באפריל באותה שנה לאנגליה עם בעלה הנס; שניהם היו דמויות בולטות בקהילה היהודית בגרמניה. קרמינסקי הוסיפה מסר משלה: 'אנא שלחו לאווה גם דרישת שלום חמה מקורה [ברלינר] וממני'.³⁰

אומנם שירות הדואר בין גרמניה לשווייץ לא היה חף מבעיות. בהתכתבות יש התייחסות לעיכוב בקבלת מכתבים או למכתבים שאבדו ולא הגיעו ליעדם כלל (לדוגמה במכתבים מ-21 בינואר 1941 ומ-4 בינואר 1942). ממכתב ששלחו ההורים לבני הזוג פראגר, דודים שהמשיכו להתגורר בברלין ואת ביתם פקדה קרמינסקי בקביעות, היא הסיקה 'שלא קיבלתם חדשות מאיתנו זה זמן רב', והדגישה בתוכחת מה: 'היו בטוחים שאני כותבת לכם פעמיים שלוש בשבוע ושגם אני נאלצת לעיתים להמתין זמן רב לדואר מכם. אני לוקחת זאת ברוגע ומבקשת שתנהגו כך גם אתם' (26 בינואר 1941). בהזדמנות אחרת פתחה את מכתבה כך: 'צר לי מאד ששוב היה לכם שבוע ללא דואר. אך עליכם לדעת שאני כותבת בקביעות' (27 במאי 1941). שירות הדואר הואט עם התקדמות המלחמה (כך עולה ממכתב ששלחה קרמינסקי ב-4 בינואר 1942), ועל אף כל זאת הייתה התקשורת עם שווייץ טובה לאין שיעור מזו שהצליחו לקיים מרבית היהודים שנותרו בגרמניה עם קרוביהם ומכריהם בארצות רבות אחרות.

Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York ²⁹

הוריה של קרמינסקי נענו לבקשות בתם ושימשו מעין בלדרים. ב-31 באוקטובר 1941 לדוגמה כתב הנס סלושין לבנותיו, ובהן ידידתה של קרמינסקי דורה סגל, שהצליחה להגר לאנגליה: 'לאחרונה הלכתי לראות את חנה קרמינסקי. [...] היא הודיעה לנו [בני הזוג סלושין] כי אמה [זלמה קרמינסקי] קיבלה את מכתבנו, מכתב שהיה מיועד מן הסתם אל הבת. זומר (לעיל, הערה 16), עמ' 220.

גלויה ששלחה קרמינסקי מברלין אל הוריה שבלוגנו, שווייץ

אחת הסיבות לחשיבות הרבה שהייתה להתכתבות מבחינתה של קרמינסקי היא שהמכתבים מילאו צורך בסיסי: הצורך להרגיש בעצמה (ולהזכיר לאחרים) שהיא עדיין שייכת למרקם המשפחתי ושהיא משתתפת, ולו מרחוק, בחוויות ובשמחות של קרוביה בשווייץ. מעולם לא שכחה לברך בימי ההולדת את ההורים, את האחיות, את הגיס, את האחיינים. נוסף על הברכות ששיגרה מראש כדי להבטיח את הגעתן במועד, במכתבים פירטה כיצד ציינה היא עצמה את המאורע בברלין. יום הולדתו של אביה בינואר 1941 היה לה 'חגיגה לאורך כל היום' (16 בינואר 1941). לרגל יום ההולדת של אמה ביולי באותה שנה ביקרה את דודיה – אחות אמה ובעלה – ואף העניקה להם מתנה (תרמוס), ואילו דודתה הכינה עוגה: 'אתם רואים שבאמת חגגנו' (10 ביולי 1941). בינואר 1942, בעיצומם של שילוחי היהודים למזרח, עדיין עלה בידה לציין את יום הולדתו של אביה בחגיגה קטנה במשרד. 'זה מוזר', כתבה אז, 'שבאמת אפשר לחגוג מרחוק, כלומר לחוות תודעת חג אמיתית מאוד שפורצת דרך שוב ושוב' (17 בינואר 1942).

ההתכתבות אפשרה לקרמינסקי לשמור על קשר גם עם אחייניה, ילדי אחותה, שהייתה לה מערכת יחסים קרובה איתם. במהלך שנות השלושים,

אפילו אחרי עליית השלטון הנאצי, היא ביקרה את ארנה ומשפחתה בשווייץ, והאחינים הגיעו לביקור גומלין בברלין. בקיץ 1935 אף בילו קרמינסקי ומשפחת ברלוביץ יחד בחופשה באיטליה. במכתבים שהשתמרו החל מ-1939 עמדה קרמינסקי על כך שהילדים עצמם יכתבו לה וישתפו אותה בחוויותיהם. היא חזרה וביקשה מאחותה שאחייניה יספרו לה ישירות על חופשותיהם, התעניינה בהכנות הילדים לקראת חגים כגון פורים וחנוכה, ובכלל השתוקקה לשמוע על קורות הילדים ודרשה לקבל תצלומים שלהם. בקיץ 1938, טרם הגירת ההורים לשווייץ, אף הכינה קרמינסקי מערכון [מסכת] בחרוזים לכבוד בר המצווה של אחיינה יוסף, ושלחה אותו לשאר אחייניה כדי שיציגו אותו בחגיגה.³¹

הפער בין אורח החיים של יהודי או יהודייה בשווייץ לאורח החיים בגרמניה בזמן המלחמה היה עצום, ואף על פי כן הוקירה קרמינסקי את הדיווחים שקיבלה מקרוביה על בילויים וחגיגות משפחתיות, ובמכתביה השתדלה שלא לעורר בהם הרגשה רעה על שהם נהנים מחופש פעולה בעוד היא נתונה למגבלות קשות. 'עד שמכתב זה יגיע אליכם', כתבה להורים בסוף קיץ 1941, 'ייתכן שאיזי וארנה [ברלוביץ, דהיינו אחותה וגיסה]³² כבר נסעו! אני שמחה על זה במיוחד' (21 באוגוסט 1941). כעבור שבועות אחדים הביעה אושר על קבלת 'מכתב חופשה אמיתי' (9 בספטמבר 1941) מאחותה וגיסה. ואחרי שדיווחו לה על אירועים שקשורים לאחיינים, פסקה: 'נחמד שאפשר להמשיך להשתתף בשמחות כאלה, גם אם רק באמצעות מכתבים' (21 באוקטובר 1941).

המכתבים עזרו לקרמינסקי לחלוק עם קרוביה לא רק תאריכים משפחתיים אלא גם מועדים בלוח השנה העברי. איחולים לקראת השנה החדשה, ברכת שבת שלום ומסר בצאת השבת והחגים היו חלק מן השגרה.³³ לעיתים

³¹ ה'מערכון', לשלושה משתתפים (כלומר שתי אחיותיו ואחיו של יוסף), צורף למכתב הממוען לאחיינית מרים מ-18 ביולי 1938 ושומר באוסף הפרטי של המשפחה.

³² כאן ובמקומות רבים אחרים השתמשה קרמינסקי בכינוי החיבה Isernchens, שהוא הלחם של איזי וארנה (ארנשן).

³³ במכתבים ובגלויות שכתבה בצאת שבת וחג הקפידה קרמינסקי לרשום לצד התאריך, Abds, דהיינו Abends, ערב. נושא שעולה מהמכתבים, ואידרש אליו במקום אחר, הוא הפרקטיקה הדתית של קרמינסקי.

הפליגה קרמינסקי במחשבות אל קרוביה שבשווייץ לא רק כדי להרגיש שותפה לחוויותיהם אלא גם במעין בורחנות (אסקפיזם). חג הפסח קרב ובא, היא כתבה במרץ 1941, ו'בטח ארנשן [Ernchen] כבר עמלה כמו בכל שנה ואמא תעבוד קשה ואבא יעיר את ההערות הרגילות' (18 במרץ 1941). בימים הקשים אף יותר שהגיעו באמצע 1942, כתבה: 'אני שמחה תמיד כשאני יכולה לחשוב על דבר עליו וחגיגי, כי אז באופן אוטומטי אני מתמלאת בשמחה [Mitfreud]. רק בשנים האחרונות נוכחתי לדעת באמת ששמחה [Mitfreud] יכולה להיות כוח חזק ומשמח לבב בדיוק כמו חמלה [Mitleid]' (2 ביולי 1942).³⁴

חנה קרמינסקי עם אחייניתיה. מימין: בעת ביקור בשווייץ; משמאל: במהלך חופשה בגראדו שבאיטליה, אוגוסט 1935 (אוסף משפחתי)

חשיבותם של המכתבים מבחינתה של קרמינסקי הייתה נעוצה גם במאפיין נוסף: הם אפשרו לה, בת נאמנה, להמשיך לעקוב במסירות אחר מצבם של הוריה המבוגרים. אחרי שהתגוררה איתם מרבית שנות חייה, כעת נאלצה לדאוג לשלומם מרחוק בדרך היחידה שעמדה לרשותה: ההתכתבות איתם. נושא שעלה באיגרותיה אליהם היה דאגתה לבריאותם הפיזית, ואכן, תדיר זכו לאזכור מכאובים ומחלות. בסתיו 1939 עקבה קרמינסקי בדאגה אחר התאוששותו של אביה ממחלה (10 באוקטובר 1939, 11 באוקטובר 1939, 14

³⁴ לתוכן המכתב ראו: Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York. שני המושגים הנזכרים כאן יוצרים משחק מילים. זה פירושם המילולי: Mitfreud – with-joy; Mitleid – with-suffering

באוקטובר 1939); בראשית 1941 התעניינה בשלומה של האם, שחלתה בחזרת (28 בפברואר 1941, 13 במרץ 1941),³⁵ וכך גם במקומות אחרים. היא עקבה אחר מזג האוויר באזור מגוריהם כדי לברר אם התאפשר להם לצאת לשמש וליהנות מן האוויר הצח. 'העובדה שאבא יכול עתה לצאת שוב להליכה מרגיעה אותי מאוד' (13 במרץ 1941).

אלא שנוסף על הדאגה למצבם הפיזי הביעה קרמינסקי דאגה לשלומם הנפשי. היבט זה בולט מאוד בניתוח תוכן המכתבים, בייחוד כאשר בוחנים מה נאמר בהם, מה נעדר מהם ואיך מוצגים הדברים שעליהם נכתב. אומנם מובן כי בשל הצנזורה לא התאפשר לפרט במכתבים יתר על המידה בעניין החמרת מצבם של היהודים בגרמניה. ואולם לא הייתה מניעה לכלול אמירות שישקפו יותר את הקושי, המצוקה והמצב העגום ששרר. לעומת זאת במכתביה להורים בחרה קרמינסקי להציג תמונה מרגיעה ככל האפשר. ניתוח התבטאויותיה מאשש את הסברה שהיא פעלה כך מתוך התחשבות בהורים (וגם באחות), וכי כוונתה העיקרית הייתה להסיר דאגה מליבם. היא ניסתה לתחזק מגמה זו עד שהתקשתה מאוד לעשות זאת כשהמציאות נעשתה קשה מנשוא.

'אני בסדר, הכול כשורה'

המבקשים ללמוד על חייה של קרמינסקי בברלין בשנות ההתכתבות, 1939–1942, יגלו במכתביה אל משפחתה שמחוץ לגרמניה מידע חלקי בלבד. תכתובות נדירות אחרות, כגון מכתביהם של זמטר ושל פינר, מאירות כיצד חוו יהודי ברלין את האיסורים, ההדרה, הרעב, התאבדות מכרים ואיום הגירוש, אך היבט זה כמעט לא קיים במכתביה של קרמינסקי אל הוריה. קשה למצוא בהם ידיעות מפורשות על הגזרות נגד היהודים, שהתפרסמו חדשים לבקרים, על המורא שהטיל עליהם השלטון, על היחס שהפגינה האוכלוסייה הכללית כלפיהם, וגם לא על עימותים פנימיים בקרב מנהיגי הקהילה, אף שקרמינסקי מילאה תפקיד רם בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה. מעט מאוד נאמר בהם על אופי עבודתה בהנהלת הקהילה.

³⁵ קרמינסקי כתבה Mums, הכוונה ודאי ל-Mumps, חזרת.

הגם שסביר להניח כי במכתבים עברו מסרים סמויים, שרבים מהם חסר לנו ההקשר הנחוץ כדי לפצחם, הרושם העולה בחלק ניכר מן המכתבים הוא של מציאות כמו רגילה, עד כי לעיתים הקוראים בני זמננו נאלצים להזכיר לעצמם את ההקשר שבו נוסחו אותן איגרות וגלויות. אף שנזכרות גם ידיעות קשות, לא אחת בעקיפין, לדוגמה על גירוש ורצח של יידיים או על חיסול מוסדות רווחה יהודיים, נהיר כי מגמתה של קרמינסקי הייתה להעביר מסר מרכזי להורים: אל להם לדאוג, היא בטוב ושלמה עם החלטתה להישאר בגרמניה. הפרטים שמסרה במכתביה על שגרת החיים תחת השלטון הנאצי אינם בבחינת שקר; נהפוך הוא, באיגרותיה נחשף הווי מרתק ובלתי צפוי לנוכח המקום והזמן. בפרקי זמן מסוימים היא אכן מצאה סיבות להרגיש סיפוק מעשייתה ומתרומתה, ומבחינה אישית אפילו חשה התעלות. עם זאת ניכר המאמץ שעשתה כדי להציג בעיקר פן אחד של המציאות ולהעלים ככל האפשר אירועים בלתי נעימים ברמה האישית וברמה הקהילתית, או לכל הפחות להציג את הדברים בנימה חמורה פחות משהיו במציאות. ניסיונות אלה לא בהכרח הוכתרו בהצלחה ולא גרמו להורים להירגע.

בניגוד להיעדר ידיעות על הגזרות וההשפלות שהחמירו מיום ליום ולמיעוט המידע על טיב עבודתה, מכתביה של קרמינסקי שופעים פרטים על חיי חברה ופנאי. בייחוד המכתבים מן השנים הראשונות מלאים בתיאורים של ביקורים אצל קרובים ומכרים ושל ביקורי גומלין בדירתה. אפשר לראות בהתאספויות אלה חלק ממסורת ה'חברתיות' (Geselligkeit), פרקטיקה מוכרת של הבורגנות הגרמנית שהייתה נפוצה בקרב היהודים משלהי המאה ה-18,³⁶ אלא שבתקופה הנאצית היא קיבלה משמעות חדשה לנוכח הבידוד החברתי וההדרה המתגברת של היהודים מן המרחב הציבורי הכללי. קרמינסקי הרבתה לספר על חגיגות יום הולדת צנועות, ארוחות שבת וחג, טיולים בטבע, ימי מנוחה בבית ושיבה רגועה במרפסת דירתה. סופי השבוע,

³⁶ המונח Geselligkeit 'מתייחס למעגלים חברתיים קטנים ולפעילות תרבותית בהיקף מצומצם ומתקיימת בעיקר במרחב הפרטי'. גיא מירון, **להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן**, ירושלים תשפ"ב, עמ' 133. על תרבות ה'ביקורים החברתיים' של הבורגנות ראו: מריון קפלן, 'הודים כגרמנים בקיסרות הגרמנית, 1871–1917', הנ"ל (עורכת), **קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה, 1618–1945**, ירושלים תשס"ח, עמ' 363; נטלי ניימרק-גולדברג, **וקולן יישמע, יהודיות נאורות בברלין**, ירושלים תשע"ד, עמ' 206–213, 220–229.

שבהם לא נאלצה לעבוד, היו ימים עמוסים חברתית במיוחד, הזדמנות למפגש עם ידידות וידידים, עמיתים לעבודה, קרובים ומכרים.

אף שאין במכתבים אמירה מפורשת על כך, עולם הפנאי והחברה שהיא מתארת התנהל במרחב צר למדי, מרחב יהודי. קשה למצוא אזכור למגע עם אדם שאיננו יהודי או – מלבד טיולים בטבע – לביקור במקומות ציבוריים, שכניסת יהודים אליהם הייתה אסורה. גם אם היה לאישה יהודייה קשר עם אנשים מחוץ לקהילה היהודית, גם אם העז איש יהודי לבקר במסעדה שלא כחוק, לא היו מותרים עדות לכך במכתבים שנשלחו באמצעות הדואר, להבדיל מהודעות שעברו בדרכים אחרות, ואכן כללו ידיעות מעין אלה. הכוונה למכתבים כמו אלה שכתבה המרשטיין לבתה ולחתנה, ואותם הפקידה כאמור בידי אשת אמונים לא יהודייה, והם נשלחו ליעדם רק אחרי המלחמה;³⁷ או למכתבים ששלח זמטר באמצעות אנשי קשר אל מיטיביו בתוך גרמניה.³⁸

ואולם על אף צמצום המרחב ההווי שעולה ממכתביה של קרמינסקי מפתיע בעושרו יחסית למקום ולזמן. 'אתמול הוזמנתי לארוחה אצל האדון ד"ר בק, ובה הוגש אווז כשר, שקיבל מקולגה בסגד [Szegedin שבהונגריה]', והיה 'לגמרי נהדר', כתבה קרמינסקי ב-31 בדצמבר 1939. בביתו של הרב ליאו בק האלמן, שעמד בראש הקהילה היהודית בגרמניה והיו לקרמינסקי קשרי עבודה טובים וקרובים עימו,³⁹ היא בילתה באותו ערב – ליל השנה האזרחית החדשה – בחברת זוג ההיסטוריונים אויגן טויבלר וזלמה שטרן-טויבלר טרם הגירתם לארצות הברית. מלבד עדות זו ועדויות על מפגשים אחרים עם חברים מן העבודה, כולל זוגות נשואים כגון ארתור ורזי ליליינטל ומוריץ והילדגרד הנשל, בולטים במיוחד התיאורים על מפגשים עם חבורת נשים שהתגבשה בשנות המלחמה המוקדמות.⁴⁰ דומה כי מפגשים אלה עם ידידות

³⁷ לעיל, הערה 16.

³⁸ פרנקל (לעיל, הערה 13), עמ' 70.

³⁹ מלבד העדות הישירה על הקשר בין קרמינסקי לרב ליאו בק שעולה ממכתבים אלה ראו גם: Leonard Baker, *Days of Sorrow and Pain: Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York & London 1978, p. 249; Michael A. Meyer, *Rabbi Leo Baeck: Living a Religious Imperative in Troubled Times*, Philadelphia 2021, p. 114

⁴⁰ על חוג זה של נשים ראו: Gudrun Meierhof, *Selbstbehauptung im Chaos. Frauen in der jüdischen Selbsthilfe 1933–1943*, Frankfurt & New York 2002, pp. 207–210

וקולגות הסבו לה הנאה יוצאת דופן והיו מקור של כוח והעצמה. במכתב אחר מסוף דצמבר 1939, אחרי שסיפרה על רצף אירועים חברתיים בבתי מכרים, ידידים וקרובים, ציינה: 'אך בשום מקום לא היה כה נחמד ועליז כמו אצלי בשבת אחר הצהריים' בחברתן של חמש נשים: 'קורה [ברלינר], גב' פירסט, העלמה בנימין, העלמה פיירטאג [Feiertag] והילדה ב" (26 בדצמבר 1939). מפגשי נשים כאלה לא היו נדירים, והדבר אינו מפתיע, שכן בעקבות גלי ההגירה וידו של השלטון שהכבידה במיוחד על גברים יהודים, נותרו בגרמניה יותר נשים מגברים, רבות מהן *alleinstehende Frauen*, דהיינו רווקות, גרושות או אלמנות שחיפשו תמיכה וחזוק.

על פי המסופר במכתבים, קרמינסקי נהגה לקיים מגע חברתי תכוף עם קבוצה ייחודית נוספת: יהודים מבוגרים. שיעורה של קבוצה זו באוכלוסייה היהודית היה גבוה במיוחד הן בשל תהליך דמוגרפי ארוך שנים, שכלל נישואים מאוחרים, רווקות וירידה בשיעור הילודה, והן בשל הגירת הדורות הצעירים יותר. קשישים רבים, שהיה לנשים בהם ייצוג יתר, נותרו בגרמניה בלא תמיכת צאצאיהם וסבלו ממצוקה רגשית ומחסור כלכלי.⁴¹ קרמינסקי קיבלה עליה את המשימה ללוות אנשים אלה – הוריהן של חברות שהיגרו, קרובי משפחה, נשים שהכירה מעבודתה באיגוד הנשים היהודיות – ככל שעלה בידה. 'האם תרצי לומר לי מהי הכותבת של אִמֶךְ?' שאלה קרמינסקי את אווה רייכמן לבית יונגמן מעט לאחר הגירתה של זו לאנגליה. 'רק אם את חושבת שהיא תשמח שאפנה אליה בהזדמנות. יש לי כמה חברות-אימהות שמגיעות אליי לפעמים, אולי גם היא [תרצה לבוא].'⁴² ה'שידוך' הצליח, ובאיגרותיה של קרמינסקי להוריה מוזכרים ביקוריה של גב' יונגמן בביתה של חנה.

על מפגשים חברתיים בין חברי ההנהגה הקהילתית, גברים ונשים, ראו מאייר (לעיל), הערה 25, עמ' 115–116.

⁴¹ על מצבו הייחודי של מגזר זה באוכלוסייה היהודית בגרמניה תחת השלטון הנאצי ראו: מיכאל א' מאיר, "אל תשליכנו לעת זקנה": יהודים קשישים בגרמניה הנאצית, *יד ושם*, ג, 1 (2022), עמ' 65–84.

⁴² מחנה קרמינסקי אל אווה רייכמן, 16.4.1939, *Archiv der sozialen Demokratie*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

קשר הדוק אף יותר נוצר עם אליזה האן (1873–1943), אמה של אדית רונצווייג, שהייתה אלמנתו של הפילוסוף פרנץ רונצווייג וידידה קרובה של קרמינסקי. בנותיה של האן היגרו לארץ ישראל לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, וכפי שמלמדים מכתביה של קרמינסקי אל יקיריה, האם, שנותרה בברלין, סבלה בבדידותה והתקשתה להתמודד עם החמרת התנאים, ובעיקר עם הצורך בהחלפת מגורים (כך לדוגמה עולה במכתבים מתאריכים 8 בפברואר 1942, 1 במרץ 1942).⁴³ צורך זה נכפה על היהודים בתקופת המלחמה בעקבות נישול מבתיהם והמאמץ הנאצי לרכזם ב'בתי יהודים' (Judenhäuser). קרמינסקי הרבתה לבקר את גב' האן ולארח אותה בדירתה, וניסתה לעזור לה ככל שעלה בידה. קרמינסקי ליוותה גם נשים אחרות, ובהן מרתה אולנדורף, שעימה ערכה במשך 14 שנים את עיתון איגוד הנשים היהודיות בגרמניה, ואותה ביקרה בתדירות בבית האבות שהתגוררה בו. היא גם עמדה בקשר עם הוריה של דורה סגל לבית סלושין (Saloschin), כפי שמלמדים הן התכתבותה של קרמינסקי עם קרוביה בשווייץ והן מכתבי הזוג סלושין אל בנותיהם דורה סגל באנגליה ומרגרטה גרונוולד בארצות הברית.⁴⁴ כמו כן שמרה קרמינסקי על קשר הדוק במיוחד עם דודיה, אחות אמה קלרה (Cläre) פראגר ובעלה גאורג, ופגשה אותם לעיתים קרובות.

נוסף על הדיווחים הרבים על קשרים חברתיים כללו המכתבים גם ידיעות על קיום מסוים של חיי תרבות. מוסדות תרבות גרמניים היו כמובן מחוץ לתחום, אך היה אפשר לפקוד את ה'קולטורבונד', אגודת תרבות יהודית שפעלה בשנים 1933–1941 והעניקה לא רק חלופה לקהל היהודי, שנאסר עליו לפקוד אולמות תרבות גרמניים, אלא גם תעסוקה ליוצרים, אומנים ואנשי רוח יהודים שסולקו ממוסדות אלה.⁴⁵ קרמינסקי בילתה בקולטורבונד בקביעות מאז נפתחו שעריו. כל עוד ראה אור הביטאון של איגוד הנשים היהודיות, כלומר עד לחיסולו בנובמבר 1938, כללה בו קרמינסקי העורכת דיווחים וכתבות על אגודה זו, ביקורות מפרי עטה ומפרי עטן של נשים

⁴³ תעתיק המכתב מ-1 במרץ 1942 שמור באוסף: Hannah Karminski Collection, AR 330,

Leo Baeck Institute New York

⁴⁴ ראו זומר (לעיל, הערה 16). תודתי לסוזן זומר לבית גרונוולד, אחייניתה של דורה סגל, על שהעמידה לרשותי את מכתבי משפחתה.

⁴⁵ ראו: דוד ויצטום, קהילת תרבות על פי התהום: הקולטורבונד והעיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, 1933–1941, ירושלים 2022, במיוחד עמ' 245–272.

אחרות וקריאות לנשים לפקוד את הקולטורבונד ולתמוך בו.⁴⁶ משחוסל רשמה את חוויותיה במכתבים להורים.

בדצמבר 1939, כך שיתפה במכתב, צפתה בסרט על רוברט קוך;⁴⁷ ובמרץ 1940 הגיעה להקרנת 'אנה קרנינה. כסרט דווקא מאכזב' (12 במרץ 1940).⁴⁸ עוד סיפרה שנכחה בקונצרטים שעלו על במה זו ובהרצאות, למשל בהרצאה שנשא בסוף דצמבר 1939 איש ששמו ברנשטיין (לא ברור במי מדובר), 'אשר הציג את [ריכרד] בר-הופמן ו[מרטין] בובר. היה לי חשוב במיוחד לשמוע אותו מפני שביום ראשון הבא יתקיים אירוע זיכרון לפרנץ רוזנצווייג, והוא יקרא מתוך עבודותיו ומכתביו. תחילה ייתן ד"ר בק דברי מבוא. ותהיה מוזיקה בהתחלה ובסוף' (31 בדצמבר 1939). פעילות הקולטורבונד הסבה לה הנאה ושימשה לה מפלט, ולו רגעי. אף על פי שחיי היהודים היו אז שונים מאוד משהיו בשנים הראשונות של השלטון הנאצי, וכך גם פעילות הקולטורבונד, ודאי יצאה מאותם אירועים בתחושה דומה לתחושת הקהל כפי שתוארה אותה אז, 'אסיר תודה על ערב זה ומאושר לכמה שעות'.⁴⁹

נוסף על הביקורים בקולטורבונד סיפרה קרמינסקי להורים על בילוי תרבותי במסגרת ביתית: חברים וחברות שהתאספו וניגנו יצירות מוזיקליות להנאתם ולהנאת ידידים – חלופה נוספת למופעי תרבות כלליים, שהיו עתה אסורים. 'אתמול התענגתי', כתבה לאחר שבילתה יום שלם בביתה של קתה רוזנהיים (1892–1980), קולגה וידידה שהתגוררה בברלין עם אמה עד להגירתן בראשית 1941. קרמינסקי הוזמנה אליהן לארוחת צהריים, 'ומכיוון שקתה רוזנהיים עובדת קשה בדיוק כמוני, נרדמנו כהוגן לאחר הסעודה'. בכך לא תם הביקור. 'לקראת ערב הגיעו חברים וניגנו עם אמה. היה פשוט נפלא. במיוחד חמישיית דג השמך,⁵⁰ ולאחר מכן רביעיית כלי מיתר עם חליל ואבוב

⁴⁶ קרמינסקי חתומה על כמה מהפצרות אלה, שהתפרסמו בביטאון האיגוד ובמקומות אחרים. ראו לדוגמה: *Jüdischer Kulturbund Berlin Monatsblätter*, 3, 7 (1935), p. 28;

Blätter des Jüdischen Frauenbundes, 12, 9 (1937), p. 9.

⁴⁷ בשנת 1939 הופק בגרמניה הנאצית הסרט 'רוברט קוך, לוחם נגד המוות', שעסק בפועלו של הרופא הגרמני, יליד 1843, מאבות הבקטריולוגיה והמיקרוביולוגיה.

⁴⁸ ייתכן שהכוונה לעיבוד קולנועי אמריקאי משנת 1935 בכיכובה של גרטה גרבו.

⁴⁹ H.K. [Hannah Karminski], 'Kulturbund deutscher Juden', *Blätter des Jüdischen Frauenbundes*, 10, 3 (1934), p. 12.

⁵⁰ כינוי ליצירה מוזיקלית מאת פרנץ שוברט.

מאת מוצרט. הייתי לגמרי שיכורה אחר כך.⁵¹ 'אחרי צהריים מוזיקליים' מעין אלה חזרו ואירעו כמה פעמים, לעיתים בליווי זמרה.⁵² גם בדרך זו ניסו יהודים בברלין בשנות המלחמה למצוא הפוגה מן המציאות האיומה.

בעוד המרחב הציבורי מצטמצם והאיסורים שחלים על היהודים גם בהקשר זה מתרבים, הטבע נותר סביבה פתוחה, וקרמינסקי ניצלה אותה, כמו יהודים אחרים.⁵³ במכתביה סיפרה על הליכות באוויר הצח בכל הזדמנות אפשרית. 'היום הייתי שעתים בגרונוולד עם גב' פירסט. זה היה גן עדן בשמש על האגמים' (17 בפברואר 1940). תיאורים מעין אלה חזרו מפעם לפעם. 'אתמול היינו שוב בגרונוולד לשלוש שעות במזג אוויר נפלא – אם כי קר מאוד', כתבה להוריה בראשית 1941 (2 בינואר 1941). 'לפני כן יצאתי להליכה של שעה עם קורה [ברלינר] לאורך ה-Messedamm [דרך ראשית בברלין], כך ששוב קיבלתי הרבה אוויר'. ובמרץ באותה שנה סיפרה להורים כי אף שמזג האוויר החורפי חזר, 'בכל מקרה בשבת בילינו כמעט שלוש שעות בגרונוולד עם בני הזוג הנשל, ושוב נהנינו מאוד' (18 במרץ 1941). ההנאה מן הטבע נבעה לא רק מטיולים והליכות אלא גם מדברים כגון זר ראשון של פרחי שלגיה (Schneeglöckchen, Galanthus) שקיבלה באותה שנה (22 במרץ 1940; 5 במרץ 1941), ואפילו מציוץ הציפורים: 'אי אפשר להכחיש שאוויר האביב כבר נושב אצלנו. אפשר בהחלט להרגיש זאת, וכשפתחתי את דלת המרפסת הבוקר שמעתי ציוץ ציפורים אמיתי. זה אכן עושה טוב' (19–20 במרץ 1942).

כמו כן הדגישה קרמינסקי במכתביה להורים עוד היבט ששיווה לאורח חייה בזמן המלחמה מידה של נורמליות: נוכחותו של לוח השנה העברי. חלק מן הארוחות והמפגשים החברתיים נסבו סביב החגים היהודיים. קרמינסקי

⁵¹ פרטים על קתה רוזנהיים, אשר הובילה את מבצע הקינדר-טרנספורט בצד הגרמני, ועל אופייה החברותי והעליז גם בזמנים קשים, ראו: Judith Tydor Baumel-Schwartz, *Never Look Back: The Jewish Refugee Children in Great Britain, 1938–1945*, West Lafayette, Indiana 2012, p. 103

⁵² לעדויות נוספות על אירועים דומים, פעם אחת אף בביתה של קרמינסקי, ראו לדוגמה את מכתביה מתאריכים אלו: 2.11.1939; 2.1.1941; 16.1.1941.

⁵³ לדיון על דרכי ההתמודדות של יהודים בגרמניה עם הדרתם מן המרחב הציבורי תחת השלטון הנאצי, ובתוך זה מקומו של הטבע בהווייתם, ראו מירון (לעיל, הערה 36), עמ' 15–

סיפרה על ארוחות חג משותפות, הדלקת נרות חנוכה בצוותא בביתה ובבתים אחרים, חגיגת פורים קטנה במשרד בליווי עוגת דבש (Honigkuchentorte) 'שלגמרי מזכירה את המתכון של אימא' (13 במרץ 1941) והחלפת מתנות. בשנת 1941 ובשנת 1942 הוזמנה לסדר פסח אצל בני הזוג הנשל (8 באפריל 1941; 1 באפריל 1942). עוד סיפרה על ביקורים בבית הכנסת, בייחוד בחגים. ערב ראש השנה ה'ת"ש כתבה לבני משפחתה: 'את תוכנית החג שלי אתם כבר מכירים, כרטיס לבית הכנסת כבר ישנו' (12 בספטמבר 1939). וכך גם שנתיים אחר כך, כאשר דיווחה: 'יש לנו מקומות בבית הכנסת ברחוב לבצוב (Levetzow)' (18 בספטמבר 1941). בית כנסת זה שכן במבנה גדול שנחנך ב-1914 כבית כנסת ליברלי, שרד בפוגרום 1938, וזמן קצר לאחר אותו ביקור של קרמינסקי הפך למחנה איסוף שבו רוכזו יהודים לפני גירושם, טרם נפגע קשות בהפצצות על העיר. לעיתים רחוקות פקדה קרמינסקי את בית הכנסת גם בשבתות. 'מחר בבוקר אני הולכת לבית הכנסת', הודיעה בעדות נדירה באחד מימי השישי בשלהי 1940 (6 בדצמבר 1940).

כלל הדיווחים הללו, הגם שהיו רק חלק ממה שנאמר במכתביה של קרמינסקי, מלמדים לא רק על חדות החיים שהמשיכה לפעם בה אלא גם העבירו אז לנמעניה בשווייץ רושם של המשך מסוים של צורת חיים מן העבר, שאריות של אורח חיים בורגני שכבר לא היה קיים במציאות.

חזון ומציאות

'איני יודעת דבר חדש לכתוב עליו, כי זה ששלומנו טוב אינו דבר חדש' (28 בפברואר 1941). מסר זה ששלחה חנה קרמינסקי להורים במכתב מפברואר 1941 חזר על עצמו במגוון ניסוחים מתחילת ההתכתבות ביניהם. דברים רבים קרו אחרי עזיבת ההורים במרץ 1939 ששינו לרעה ולבלי הכר את חייה כמו את חייהם של כלל היהודים בגרמניה. על מרביתם לא היה אפשר לצפות שתספר מפורשות בשל הפיקוח ההדוק על המכתבים שיצאו מגרמניה (ועל הדואר הנכנס); אם בכלל העבירה מידע על כך, עשתה זאת רק ברמזים. עם זאת מאפיין בולט וייחודי במכתבים שלה להורים, שלא היה בו הכרח אובייקטיבי, הוא הניסיון לתת לדיווחיה נימה חיובית ככל שעלה בידה. ביטויים בסגנון 'אני בסדר, הכול כשורה' (15 בנובמבר 1939), חוזרים פעמים

רבות בהתכתבות, אף שהתנאים שבהם התנהלו חייה היו קשים ומייאשים למדי.

לדוגמה, קרמינסקי נאלצה להחליף דירה כמה וכמה פעמים בכשלוש וחצי השנים שחייתה בברלין לאחר הגירת הוריה. לפחות מאמצע 1939 חלו הגבלות על מגורי יהודים בבתיים בבעלות 'ארית' וכן על מגורים באזורים מסוימים בעיר שבהם הייתה קודם לכן נוכחות יהודית ניכרת.⁵⁴ לא רק שקרמינסקי נמנעה מלהזכיר כלל את ההגבלות החדשות בתחום הדירה,⁵⁵ היא גם לא הציגה כחוויה קשה את מעברי הדירה שנכפו עליה ואת השינויים הכרוכים בכך, כולל הצורך להיות דיירת משנה ולחלוק דירה עם אנשים נוספים. להפך, היא סיפרה על כך בטבעיות, בלי לשדר עוגמת נפש, ודווקא ליוותה את דבריה בתיאורים מלבבים על החדר שהצליחה להשיג (3 בספטמבר 1939; 5 בנובמבר 1939; 15 בנובמבר 1940). כך גם בעניין השימוש בתחבורה הציבורית. היא סיפרה להורים בסוג של הנאה על ההגעה רגלית למשרד (7 בספטמבר 1939; 7 באוקטובר 1939), הגם שקל להניח כי לעיתים בחרה בדרך זו בגלל אילוץ, אם בשל איסורים שחלו על השימוש בתחבורה ציבורית, אם משום שהנסיעה הפכה לחוויה בלתי נעימה,⁵⁶ אם משיקולי חיסכון.

קריאה במכתבים בין השורות וכן מידע משלים שאפשר להפיק ממקורות אחרים חושפים מציאות מרנינה פחות, עגומה יותר, שמסתתרת מאחורי דבריה. התבוננות בכמה אמירות שלה בנוגע לעבודתה תאיר נקודה זו. קרמינסקי כאמור בחרה להישאר בגרמניה בתקווה כי יעלה בידה להמשיך לעסוק בסעד ורווחה, שלהם הקדישה את חייה הבוגרים. ואולם במהרה

⁵⁴ על נישול היהודים מבתיהם וצמצום מרחב המחיה שלהם בגרמניה הנאצית ראו: Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York & Oxford 1998, pp. 153–155

⁵⁵ בניגוד להרטה פיינר לדוגמה, אשר פירטה צווים אלה במכתב מ-19 ביוני 1939 אל בנותיה בשווייץ. ראו פיינר (לעיל, הערה 14), עמ' 9.

⁵⁶ לפי עדות בת הזמן, כבר ב-1938 – לפני שנאסר על יהודים בגרמניה השימוש בתחבורה ציבורית – היו שוויתרו מרצון על נסיעה באוטובוס או ברכבת תחתית, ובמקום זה 'מקריבים את כספם לנסיעות במונית כדי שלא יבהו בהם, יחייכו אליהם חיוך מעושה או יגדפו אותם'. ראו: הנס רייכמן, *אזרח גרמני ויהודי נרדף: פוגרום נובמבר ומחנה הריכוז זקסנהאוזן*, ירושלים תשע"ח, עמ' 376; מירון (לעיל, הערה 36), עמ' 27.

נעשה ברור כי היכולת להעניק סיוע ממשי הייתה מוגבלת. מעגל הנזקקים התרחב בהתמדה, והיה צורך לספק סעד בסיסי לעשרות אלפי יהודים. בה בעת לא רק שהאמצעים הכספיים הזמינים הצטמקו, אלא גם פיקוח השלטון התהדק, והמטלות הבירוקרטיות האין-סופיות שהוטלו על פקידי הקהילה הכבידו מאוד את עבודת הסעד על הממונים על התחום.⁵⁷ קרמינסקי אכן נאלצה להשקיע שעות ארוכות בעבודה פקידותית וסיזיפית בלי שנראתה כל תועלת בעמלה. ואולם על אף כמות העבודה הבלתי סבירה והמציאות הקשה שאליה נחשפה במסגרת תפקידה, לא רק שההתייחסויות במכתבים לנושאים הקשורים לעבודתה לא לוו בתלונה או בנימת ייאוש, אלא שהיא גם השתדלה להוסיף דבר מה חיובי ומרגיע, שלא היה בו הכרח.

עבודתה בניהול מדור הסעד בהתאחדות הארצית של כלל היהודים בגרמניה אילצה אותה לפגוש יום-יום, שעה-שעה, אנשים במצבי מצוקה קיצוניים, אך רק לעיתים נדירות יש במכתבים רמז לתחושותיה ולמצבה הנפשי לנוכח המציאות. באחד המכתבים המוקדמים שהשתמרו, מראשית יוני 1939, היא הותירה עדות ייחודית לביקור בראוונסבריק, מחנה ריכוז לנשים שנפתח זה עתה. פרטים כגון שם המחנה ואפילו היותו מחנה ריכוז אינם מוזכרים במכתב להורים. היא רק ציינה את המקום הגאוגרפי שבו כתבה את המכתב וממנו שלחה אותו, פירסטנברג, בליווי הסבר לקוני, שלא חשף את אשר נגלה לעיניה בזמן הביקור וגם לא את תחושותיה בעקבותיו: 'היום שוב יכולתי לבקר את הבנות והנשים שלי, ששוכנו עתה בקרבת מקום' (1 ביוני 1939).⁵⁸ בעבר הלא רחוק, בשנים 1937–1938, ובשליחות איגוד הנשים היהודיות, העניקה קרמינסקי סיוע לנשים יהודיות שנכלאו במחנה ריכוז מורינגן,⁵⁹ וייתכן שעתה ניסתה להמשיך במתן כל עזרה אפשרית לאסירות. על הדיווח היבש והתמציתי שרשמה עם צאתה ממפגש שוודאי היה מטלטל, היא הוסיפה תיאור כמעט פסטורלי, שבו בכל זאת אפשר לזהות רמז למצב

⁵⁷ Wolf Gruner, 'Poverty and Persecution: The Reichsvereinigung, the Jewish Population, and Anti-Jewish Policy in the Nazi State, 1939–1945', *Yad Vashem Studies*, 27 (1999), pp. 23–60

⁵⁸ מחנה ראוונסבריק נפתח ב-15 במאי 1939 בקרבת העיירה פירסטנברג שעל נהר הוול (Havel).

⁵⁹ קים וונשמון, **לפני אושוויץ: אסירים יהודים במחנות הריכוז לפני המלחמה**, ירושלים 2019, עמ' 204–205.

רוח מעורער: 'אבל עכשיו יש לי זמן לנוח לפני הנסיעה חזרה, וגיליתי ספסל יפהפה מעל לאגם. השמש זורחת, הצרצרים מזמרים – וכמעט אפשר היה להיות מאושרת!'

העבודה המאומצת והשעות הרבות שנאלצה להשקיע בה אומנם מוזכרות תדיר במכתבים, אך לרוב באגביות מסוימת, וכאמור לא אחת בצירוף פרט חיובי כלשהו. בגלויה קצרה ששלחה באוקטובר 1939 הודיעה להורים על העבודה הרבה המוטלת עליה ועל עמיתה, אשר מנעה ממנה לשלוח מכתב ארוך ומפורט: 'אכתוב ביתר פירוט, אך השבוע אנחנו עמוסים במיוחד ולא יכולים לצאת לחופשות'. היא מיהרה להוסיף: 'אבל זה לא מזיק, העיקר שאנחנו יכולים לעבוד' (3 באוקטובר 1939). כעבור שבוע ימים נותר המצב בלא שינוי, ושוב היא נאלצה לשלוח גלויה התנצלות במקום מכתב: 'לא נראה שאוכל לכתוב מכתב השבוע, כי יש לנו עבודה גדולה למסור ויש עוד הרבה עבודה', ושוב הוסיפה דברי הרגעה: 'בכל מקרה, שלומי טוב מאוד' (10 באוקטובר 1939; ההדגשה במקור). במרץ 1941 סיפרה על סוף שבוע עמוס בעבודה, 'אבל זה היה ממש נחמד שוב!' (10 במרץ 1941). אמירות על מחסור בשינה ותשישות פיזית חוזרות לא מעט במכתבים, וגם זה נעשה באגביות. 'אתמול [שבת] הייתי אצל הפראגרים רק זמן קצר, יש לנו יותר מדי מה לעשות כרגע ואנחנו מושכות את שנת אחר הצהריים בשבת ובראשון זמן רב ככל האפשר' (10 באוגוסט 1941).

ניסיון לברר את מהות העבודה המפרכת, הבירוקרטית במידה רבה, שנאלצה קרמינסקי לעשות, מגלה לא אחת מציאות איומה. דוגמה שמאירה היטב את הפער בין אותה מציאות קשה ובין הדיווחים הסתמיים של קרמינסקי נוגעת לטיב הקשר שלה עם יהודים מבוגרים אחרי שהחלו השילוחים מגרמניה. לאורך השנים סיפרה קרמינסקי לקרוביה בשווייץ על ביקורים בבתי אבות יהודיים בברלין ובערים אחרות, לרוב אגב מסירת דרישת שלום ממכרים וקרובים שהתגוררו באותם מוסדות. ביקורים אלה, שהתקיימו מאז שהחלה לעבוד בהתאחדות הארצית בראשית 1939 ונמשכו אל תוך 1942, נעשו במסגרת תפקידה במדור הסעד, כאשר הדאגה לאוכלוסייה המבוגרת הפכה

למרכיב מרכזי מפעילותה.⁶⁰ ביוני 1942, בעיצומו של גירוש היהודים, הוטל עליה תפקיד חדש, אכזרי למדי: לדאוג להחתים את זקני הקהילה על 'חוזי פרישה', שעל פיהם הסכימו בלית ברירה להעביר את רכושם כביכול לידי ארגון הקהילה היהודית בגרמניה תמורת מקום ב'בית האבות' בטרזיינשטט ותמורת הבטחה לספק להם גג, מזון וטיפול רפואי בשארית ימי חייהם במקום מושבם החדש, חוזים שלא היו אלא תרמית לצורך גזל רכושם על ידי הגסטפו.⁶¹

במכתב ששלחה ב-24 ביולי 1942 להנס שפר (Schäffer), מכר לא יהודי שהתגורר בשוודיה, ציינה קרמינסקי: 'אני רואה את גב' [מרתה] אולנדורף בכל שבוע, כשאני פוקדת את בית האבות לצורך ביקורי פרדה'.⁶² ביקורים שבועיים אלה תועדו גם במכתבים ששלחה להורים (5 ביולי 1942; 19 ביולי 1942; 26 ביולי 1942). ייתכן כי במהלך אותם 'ביקורי פרדה' היא לא רק נפרדה לשלום מאנשים מבוגרים ששמותיהם הופיעו ברשימות השילוחים, אלא גם נאלצה למלא את הפקודה שהוטלה עליה והחתימה אותם על העברת רכושם בטרם גורשו. על הייאוש שוודאי אחז בה מפאת משימות איומות אלה ואחרות שנכפו עליה אפשר ללמוד מדברים שכתבה לאחותה ארנה, אך לא להורים, בשלהי אוגוסט 1942: 'העבודה שאני עושה עכשיו הייתה נראית לי לגמרי בלתי אפשרית בעבר. אבל כעת אין כבר אפשרות לשאול שאלות, אפילו לא לגבי הכוחות שלי' (30 באוגוסט 1942).

⁶⁰ הביקוש למקום בבתי אבות יהודיים גבר מאוד באותן שנים, הרבה מעבר להיצע, בין השאר מפני שהאוכלוסייה הצעירה עזבה את גרמניה, ולא היה מי שידאג לזקני המשפחה שנותרו מאחור. קרמינסקי ואנשי מחלקת הסעד עשו מאמצים בלתי נלאים כדי להבטיח לפחות את הצרכים הבסיסיים של מגזר זה באמצעים המידלדלים שעמדו לרשותם. ראו אלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 217–230; מאיר (לעיל, הערה 41), עמ' 76–82.

⁶¹ על תכסיס זה ראו: Jonathan R. Zatlín, 'The Ruse of Retirement: Eichmann, the *Heimeinkaufsverträge*, and the Dispossession of the Elderly', Christoph Kreutzmüller & Jonathan R. Zatlín (eds.), *Dispossession: Plundering German Jewry, 1933–1953*, Ann Arbor 2020, pp. 169–201. לדברי זטלין, שהסתמך על אופן פועלה של קרמינסקי, 'בידי מנהיגי הקהילה היהודית היה מידע לקוי [אשר למהות החוזים ולתוכנית הגזל] אך הם השתדלו למתן צעדים קשים היכן שיכלו' (שם, עמ' 177). על 'תרמית חוזי הרכישה' ראו גם אלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 308–314.

⁶² 'Letters from Berlin', *Leo Baeck Institute Year Book*, 2 (1957), pp. 311–312

מכתבים להורים, מכתבים לארנה

לא בכדי אמירה זו בעלת נימה של ייאוש הופיעה במכתב שמיענה קרמינסקי אל אחותה ארנה ברלוביץ ולא אל הוריה. אומנם בתקופה זו – קיץ 1942 – היא ניסתה להסוות את תחושותיה פחות מבעבר. ביוני 1942 נלקחו חברותיה הקרובות קורה ברלינר ופאולה פירסט, אף הן בכירות בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה, וגורשו אל יעד בלתי מוכר. היום יודעים ששולחו היישר אל מותן. במיוחד פרדתה מפירסט העיבה על קרמינסקי בלא גבול. בין שתי החברות נוצר קשר עמוק: הן חלקו דירה החל משלהי 1940,⁶³ בילו רבות יחד ותמכו זו בזו.⁶⁴ קרמינסקי לא הסתירה מאיש את הכאב העצום שחשה, וגם ההורים היו מודעים היטב למצבה הרגיש. אף על פי כן אפילו בזמנים קשים אלה היא שמרה על איפוק מסוים מולם, ולארנה הרשתה לעצמה להגיד דברים שלא אמרה להורים.

אכן, במקביל למכתבים ולגלויות ששלחה בקביעות מופתית להורים ולחוג המשפחה (לרוב פנו בעמימות אל 'אהוביי', Meine Lieben), לכל אורך השנים ניהלה עם אחותה התכתבות נפרדת, גם אם עצימה פחות. השוואת הדברים שמסרה קרמינסקי להורים עם המכתבים שמיענה לאחותה מצביעה על פער של ממש ביניהם ומגלה עד כמה ניסתה במקרים רבים לייפות את המציאות או להסתירה מפני מולידיה. דברים שנועדו רק לאוזני אחותה נשלחו אל כתובת העסק של משפחת ברלוביץ שבעיירה מנדריסין, 'כדי שלא להדאיג את ההורים', כפי שהסבירה דורה סגל אחרי המלחמה.⁶⁵ פיצול מעין זה לא היה ייחודי לקרמינסקי, וניכר גם במכתבים ששלח מברלין הרב ליאו בק, שנמנע מלשתף את בתו, שהיגרה ללונדון, בקשיים ובדאגות שחש בתקופת המלחמה, אך הרשה לעצמו להביע את תחושותיו ומחשבותיו במכתבים ששיגר אל כמה מידידיו.⁶⁶

⁶³ כפי שעולה מן ההתכתבות של קרמינסקי עם ההורים, במהרה הצטרפה אליהן דיירת שלישית, חברתן מרתה בנימין, ובהמשך התגורר איתן גם בן זוגה של בנימין ד"ר קארל צאודי.

⁶⁴ על טיב הקשר בין שתי נשים אלה ראו ניימרק-גולדברג (לעיל, הערה 3), עמ' 28–29.

⁶⁵ כך כתבה סגל, חברתה של קרמינסקי, בעת שהכינה הרצאה עליה שנים לאחר מותה. לטיטת ההרצאה ראו: Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn, 1/FSAF000073. הציטוט מעמ' 8.

⁶⁶ בייקר (לעיל, הערה 39), עמ' 254.

במכתבים לארנה מסרה קרמינסקי פרטים על מצבה הבריאותי, שלא חלקה עם ההורים. בדברי הדואר שהשתמרו יש שתי גלויות ששלחה קרמינסקי באותו תאריך, אחת להורים ואחת לאחותה, ובשתיהן מידע שונה בנוגע למצבה. להורים כתבה על ענייני יום-יום וחתמה במילים: 'מלבד זאת שום דבר חדש' (8 ביוני 1941), ואילו בגלויה לאחותה נדרשה למחלה שפוקדת אותה זה זמן מה ומרתקת אותה לביתה. קרמינסקי לא פירטה אז על טיב המחלה, אך ייתכן כי הייתה זו בעיית לב כרונית שסבלה ממנה, כפי שסיפרה לאחותה אחר כך (15 בפברואר 1942), וגם אז לא יידעה את ההורים. תוכן הגלויה מלמד על המאמצים שעשתה כדי להסתיר מן ההורים את חולייה. היא התגוררה בקומה רביעית (כך למדים מגלויה מאוחרת, 7 ביולי 1942), מה שוודאי הקשה עליה את היציאה מהבית במצבה. היא סיפרה לאחותה כי ירדה לרחוב בסיוע דודתה כדי לגשת לדואר ולשלוח בעצמה מכתב להורים; הליכתה לדואר ודאי הייתה חיונית בשל איסור למסור דבר דואר בשם מוען אחר, שהרי אם שמו של השליח היה מופיע על המכתב במקום שמה, הדבר היה מעורר את חשדם של ההורים. כעת שמחה לבשר לארנה 'אני שוב על הרגליים ומחר אחזור למשרד' (8 ביוני 1941).

קרמינסקי השתדלה למעט בבשורות מרות להורים הנוגעות לאנשים מחוג מכריה, וגם כאן נגלה פער בין שתי ההתכתבויות. כמובן, לפעמים לא היה מנוס מלשתף – כמו במקרה של אחות אמה, שחלתה, אושפזה ובסופו של דבר נפטרה, ואכן, ידיעות על כך מופיעות במכתביה להורים (וביתר פירוט במכתבים לארנה) משלהי 1941. אך אם היה ביכולתה, היא הסתירה מהם ידיעות קשות. באוקטובר 1941 היא כתבה לארנה, בבירור כדי לעקוף את ההורים: 'אני חייבת לכתוב לך שוב ישירות, במיוחד מכיוון שגברת קר' [?]' המסכנה שניים-שלושה חודשים כבר אינה מצפה לעזוב. צר לי מאוד עליה' (5 באוקטובר 1941).⁶⁷ היו מקרים שבהם שיתפה את הוריה על אבדות שחוותה, למשל כאשר הודתה על קבלת תצלומי אחייניה, אשר לדבריה הסבו לה 'נחמה אמיתית' ברגע עצוב, מותו של 'קולגה שאינכם מכירים' (25 ביוני 1941). אלא שלעומת האיפוק בגלויה להורים, היא שפכה את ליבה בדואר ששלחה במקביל לאחותה: 'הו, ארנשן [Ernchen], לאבד כך את

⁶⁷ תעתיק המכתב שמור בארכיון: Hannah Karminski Collection, AR 330, Leo Baeck Institute New York.

החבר הזה, זהו כאב שבקושי אפשר להתגבר עליו. אין מילים לזה'. היא צירפה דרישת שלום, אך 'לא להורים' (26 ביוני 1941),⁶⁸ כדי שלא לחשוף את דבר ההתכתבות ביניהן.

אחרי תחילת השילוחים אומנם לא היטשטש לחלוטין הפער בין שתי ההתכתבויות, אך הוא הצטמצם, והן במכתבים להורים הן במכתבים לאחותה שידרה קרמינסקי מידה של דחיפות וסכנה ממשית. זמן קצר לאחר שהתקבלה הפקודה על תחילת גירוש היהודים היא שלחה להורים מסר קצר, אשר לא הזכיר את הנושא מפורשות אך התייחס בבירור להתפתחויות החדשות: 'דרישת שלום לכולם, ואל תדאגו לנו' (16 באוקטובר 1941). במכתב הבא, יום לאחר השילוח הראשון של יהודים מברלין (שיצא לעבר לודז' ב-18 באוקטובר 1941), היא שיגרה אליהם מסר שנועד להרגיעם אך למעשה הכיר באיום: 'אנחנו ממשיכות ללא שינוי, אנחנו בריאות, וכולם שפויים ואמיצים' (19 באוקטובר 1941). אחרי שכבר יצאו שני שילוחים מברלין, כתבה לארנה ולבעלה מילים שניסו לשדר ביטחון בכושר העמידה שלה ושל הקהילה:

אני בקושי יכולה לכתוב לכם אחרת או יותר מאשר להורים, אך זה לא ממש הכרחי, כי אתם יכולים לדמיין איך הכול נראה בלי מילים נוספות. אבל אולי אינכם יכולים לתאר לעצמכם שלא רק אנחנו, אלא בסך הכול כולם שומרים על רוגע, כבוד וישוב הדעת [Haltung]. לא איבדנו לרגע את המודעות ההיסטורית שלנו, וזה נותן לנו כוח וביטחון. אל תדאגו לנו. אנחנו בריאות, לא רק פיזית, ושמחות להיות ביחד (26 באוקטובר 1941).⁶⁹

קרמינסקי עודדה את אחותה להמשיך לכתוב: 'אתם לא יודעים כמה זה עוזר שאפשר לחיות איתכם במחשבות, לדעת שההורים שם ושיש תקווה להיפגש שוב. הרי אנחנו עדיין צעירים'. והוסיפה בקשה: 'אין ספק שהרבה יותר קשה לכם מבחינות מסוימות, ובאמת הייתי רוצה שתחשבו עלינו בשקט ובשלווה' (שם).

⁶⁸ תעתיק המכתב, שם.

⁶⁹ שם.

ואולם חשיבה עליה 'בשקט ובשלווה' הייתה בקשה לא מעשית מבחינת ההורים וכלל המשפחה, בייחוד אחרי הבשורה על גירושן של פירסט וברלינר, שהגיעה כעבור כמה חודשים, ידיעה שריסקה את קרמינסקי ושרה את רוחם של ההורים. המכתבים אל ארנה אחותה, שהתרבו בעת הזו, היו מפורשים יותר בדבר הצער העצום שפקד את קרמינסקי ואובדן התקווה שכמעט השתלט עליה, אך הפעם חשפה את הקושי גם לפני ההורים. 'אני בריאה, אך איני מסוגלת לכתוב בימים אלה. תצטרכו להסתפק בכמויות הדואר הרבות מהשבוע שעבר', כתבה ב-19 ביוני 1942, כנראה מייד לאחר קבלת ההודעה על שילוחן הקרוב של חברותיה. מעולם לא שיגרה קרמינסקי להורים מסר קצר, יבש וישיר כמו זה. שלושה ימים לאחר מכן כתבה מפורשות על הפרדה מיקרירה: 'להיפרד ממנה [פאולה פירסט], מקורה [ברלינר] ומעוד כמה אנשים – זה היה קשה עד אין-סוף'. היא הביעה תקווה לפגישה מחודשת איתן בעתיד, אך בינתיים, פסקה, 'עלינו לנסות ולהמשיך למלא את חובתנו בנפרד, במקום שבו כל אחת נמצאת' (22 ביוני 1942). 'המשיכו לכתוב', ביקשה מהוריה; 'אנא סלחו לי אם אני קצת יותר שותקת עכשיו'.

קרמינסקי חזרה במהרה להתכתב עם ההורים. אם היה משהו שניחם אותה באותם חודשים ונתן לה כוח להמשיך, הייתה זו כנראה הידיעה עד כמה חשוב למשפחה להמשיך לשמוע ממנה. בזמנו, כאשר הגיע צו הגירוש של פירסט וברלינר, ניסתה קרמינסקי להתחלף עם ברלינר ולהצטרף לאותו טרנספורט עם פירסט, אך ללא הועיל (כך כתבה לארנה ב-15 בספטמבר 1942). משלא הגיע כל אות חיים מחברותיה הבינה היטב שלא היה עולה בידה לשמור על קשר עם משפחתה אילו הצליחה להצטרף לפאולה פירסט במסע. 'בכל פעם שאני מרגישה מיואשת מן הפרדה מפאולה, עוזר לי לדעת שכל הודעה מכם חשובה לי כל כך, וכן להפך, ושמיסה זו אנחנו רוצים להיות אסירי תודה על כל יום' (שם).

דאגת ההורים

על אף הניסיונות של קרמינסקי לאורך השנים למתן את דיווחיה ולהאיר על דברים טובים שקרו, היא לא הצליחה לשכך את דאגתם של ההורים. לא רק שהיו להם מן הסתם מקורות מידע נוספים מלבד איגרות הבת, ואף למדו

מאנשים שעזבו את גרמניה על המתרחש בה, אלא שהמכתבים עצמם העבירו מידע רב בלי שנמסר מפורשות.

קרמינסקי לא הייתה צריכה לפרט, לדוגמה, על מגבלות המזון כדי שההורים יבינו כי בתם, כמו שאר היהודים, סבלה אם לא מהרעבה ממש ודאי מצמצום ניכר בכמות המזון ובמגוון המצרכים הזמינים.⁷⁰ ההורים שלחו לה תדיר חבילות מזון שכללו מוצרים בסיסיים כגון קפה, תה, שוקולד וסרדינים, וחשיבותן הייתה ברורה מן התודות שמסרה ומהערך שהעניקה לחבילות הצנועות. פעמים רבות סיפרה להורים כיצד חבילות אלה הסבו 'שמחה לרבים' (18 בספטמבר 1941). מוצר כגון קופסת סרדינים נחשב למעדן השמור לארוחות חגיגות (21 באוגוסט 1941; 1 בינואר 1942; 25 בינואר 1942), וחפיסת שוקולד שימשה כדי לשמח חתן וכלה טריים בארוחת בוקר צנועה שנערכה ביום חתונתם (26 בנובמבר 1941).⁷¹ תמונה של שולחן ערוך למופת במיטב המסורת הבורגנית אך בלא מזון עליו כמו המחישה את המצב העגום; לא היה צורך להרבות במילים כדי שההורים יבינו את תנאי חייה.

משמאל: חנה קרמינסקי, פאולה פירסט ומרתה בנימין (ז). שולחן ערוך בלא מזון (אוסף משפחתי)

⁷⁰ על המגבלות החמורות שחלו על היהודים מבחינת מוצרי מזון ומוצרים אחרים שהיו נגישים להם ראו קפלן (לעיל, הערה 54), עמ' 150–153.

⁷¹ על תפקידן של חבילות המזון ושל חבילות הסעד (relief packages) שנשלחו ליהודים באזורים שתחת השלטון הנאצי, בדגש על המדינות הכבושות, ראו: Jan Láníček & Jan Lambertz (eds.), *More Than Parcels: Wartime Aid for Jews in Nazi-Era Camps and Ghettos*, Detroit 2022

קרמינסקי ידעה כי ההורים חששו בלא הפסק לשלומה ובעיקר לחייה, וודאי בשל כך ניסתה לשגר מסרים מרגיעים ולהפיג את מועקתם. לעיתים גם התייחסה ישירות לחששות אלה ולכאב שנגרם להורים. בברכה ששלחה לאביה ליום הולדתו בינואר 1940 ניחמה אותו על שאיננה לצידו אלא בגרמניה, כנראה בתגובה על דברים שהוא כתב לה: 'גם אם אני יכולה להיות שם, אתה יכול להיות סמוך ובטוח ששלומי טוב, שיש לי העבודה שלי והשמחות שלי'. היא הביעה תקווה 'כי הכול יישאר כך' (7 בינואר 1940).

ואולם לא הכול נשאר כך, והדאגה הבלתי פוסקת שעוררה בהם הימצאותה בגרמניה גברה אחרי תחילת השילוחים, כפי שקרמינסקי הבינה היטב. כשלושה שבועות אחרי שיצא משלוח היהודים הראשון מברלין, כשמבצע הגירוש מגרמניה למזרח היה בעיצומו, העלתה לפני ארנה את האפשרות שגם היא תגורש. 'אם יש כאן כתובת אחרת, ד"ר פרנקל תדווח לכם, אך בינתיים אדווח בעצמי' (9 בנובמבר 1941). אחרי שהתייחסה להווי ששרר בביתה של אחותה ובעלה בשווייץ ציינה: 'אני תמיד שמחה שאין להורים שלנו דאגות גדולות – חוץ מזו שאיני יכולה להסיר או לחסוך מהם. אבל כמה פיצויים יש להם בזכותכם!'

הבשורה על לקיחתן של פאולה פירסט וקורה ברלינר הכתה קשות בהורים, והאב הפסיק לכתוב זמן מה. בניסיון להמריצו לשוב ולתקשר עימה כתבה קרמינסקי במכתב המופנה אל 'אהובי': 'אני מקווה לשמוע בקרוב מאבא [Vati]. אנחנו הרי חייבים להמשיך להיות אמיצים' (5 ביולי 1942, ההדגשה במקור); היא שמחה כאשר שבה לראות את כתב ידו (9 ביולי 1942). לא היו לה אז בשורות חדשות על גורל חברותיה, 'והמחשבות והדאגות מלוות אותי מבוקר עד ערב. אך אין הרי מה לעשות מלבד לבטוח ולהאמין'. עד כמה היו ההורים חרדים לגורל בתם, ביטאה האם במכתב ששלחה ביוני 1942 לדורה סגל. 'כמה זמן עוד נוכל להיות בהתכתבות עם [חנה]! [...] בעלי מיואש לחלוטין מאז המכתבים מאתמול ולא רוצה לדעת יותר כלום על החיים'. זלמה קרמינסקי הביעה הרהורים אשר בלי ספק ליוו אותה ואת בעלה כל העת, אם פעלו נכון כאשר עזבו את גרמניה והשאירו מאחור את בתם:

מרגישים את הפרדה פעמיים, אף שיודעים שאילו נשארנו איתה, היינו מכבידים עליה ולא יכולנו לעזור. אלוהים ישמור עליה!⁷²

הבשורה המרה על דבר מעצרה של קרמינסקי ב-9 בנובמבר 1942 עשתה במהרה את דרכה מברלין לשווייץ והגיעה אליהם בתוך ימים אחדים. חנה קרמינסקי גורשה לאשוויץ ב-9 בדצמבר 1942 ב'משלוח מספר 24 למזרח'. לפי רשומים שנחשפו בשנים האחרונות, היא שרדה כשישה חודשים ונספתה ב-4 ביוני 1943. הוריה הלכו לעולמם – אביה אברהם ב-1946 (בן 85), אמה זלמה ב-1958 (בת 84) – בלי שנודע להם בוודאות כיצד או מתי הגיע סופה של הבת האהובה.

סיכום

המכתבים והגלויות ששלחה חנה קרמינסקי אל הוריה ואל אחותה מברלין לשווייץ בשנים 1939–1942 הם אוצר בלום שעד כה לא נעשה בו שימוש ראוי במחקר ההיסטורי. אומנם מכתבים אחדים ידועים זה שנים במחקר על הדמות ועל התקופה, אולם מעולם לא ניגשו ההיסטוריונים לקורפוס השלם, הכולל כ-300 פריטים. הניתוח שהוצע כאן בעקבות קריאה במסה של המכתבים לא רק מעשיר את הידע שלנו בידיעות חדשות אלא גם מעלה תובנות על הדרכים שבהן אפשר להשתמש בהתכתבויות בחקר השואה.

ראשית כול, קריאה ישירה באיגרותיה של קרמינסקי מאפשרת להפיק מידע שאינו מוכר ממקורות אחרים. המכתבים שופכים אור על היבטים מחייה ומפעלה שלא הותירו עקבות בתיעוד מסוג אחר. לדוגמה, מסמכים רשמיים שהתגלו בארכיונים גרמניים חושפים פרטים על עבודתה הרשמית בהתאחדות הארצית של היהודים בגרמניה,⁷³ ואילו התכתובת האישית מאירה היבטים אחרים בעשייתה. ממנה למדים על משימות נוספות שקיבלה עליה, כגון הליווי והתמיכה שהעניקה לקשישים, למכרים ולידידים, כולל

⁷² מזלמה קרמינסקי אל דורה סגל, יוני 1942, Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung, Fritz Segall Collection

⁷³ ראו לדוגמה את התיעוד על פועלה של קרמינסקי שעולה לאורך ספרה של אלקין (לעיל, הערה 7).

סיוע יקר ערך בתקשורת עם העולם מחוץ לגרמניה. המכתבים גם מעשירים את הידע שלנו על פן ייחודי בהווי היהודי הכללי בברלין בזמן המלחמה: חיי החברה, התרבות והדת שהצליחו להתקיים במידה מסוימת למרות התנאים הקשים. כמו כן המכתבים משמשים מקור מידע, לעיתים יחיד, על מצבם ועל גורלם של אישים רבים שאין עליהם ידיעות ממקורות אחרים.

אך נוסף על מידע ישיר מעין זה שאפשר להפיק מן ההתכתבות, נמצאה תועלת בבחינה מסוג אחר במכתבים הללו, שכרוכה בהסתכלות מעבר לרובד הגלוי ובקריאה בין השורות. המכתבים ששלחו יהודים בתקופת השואה לא נכתבו על פי רוב כדי לשמש מקור היסטורי בעתיד, על כל פנים לא בעיקר למטרה זו, אלא למטרה קונקרטיה בהווה. עיון מדוקדק בדברים שבחרה קרמינסקי למסור לבני משפחתה בשווייץ, אלה שבחרה להעלים ממכתביה, ובדרכי ההתבטאות, מאפשר לזקק את המסר העיקרי שביקשה להעביר לקרוביה. ראינו – ודאי במכתביה להורים – כי מטרתה לא הייתה לפרוק תחושות, לשתף בקושי וליידע על המצב הקשה, וכי היעד שביקשה להגיע אליו – בראש וראשונה להקל על מועקתם של ההורים ולהמשיך להרגיש שותפות עם קרוביה מחוץ לגרמניה – הוא שקבע במידה רבה מה נאמר במכתבים ומה לא, ולא רק צנזורה חיצונית.

מלאכת הלימוד מתוך קורפוס עשיר זה לא תמה כלל; היד עוד נטויה. מחקרים עתידיים ודאי יצליחו לשפוך אור נוסף על פועלה של קרמינסקי ועל תקופתה.

